

319.994

11
2003

4

Ókortudományi Értesítő

XI. szám

36

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztők:

Forisek Péter
Keisz Ágoston

Debrecen
2003

A kiadvány az Ókortudományi Társaság erkölcsi támogatásával jelent meg.

A jelen szám megjelentetéséhez segítséget nyújtott az OTKA T 029156, valamint a SOROS Alapítvány (FEPP 238/139)
Köszönjük nekik.

Felelős kiadó a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője.

ISSN 1417-8532

Címeink:

Németh György

ELTE BTK Ókori Történeti Tanszék
1364 Budapest Pf. 107
kritias@freemail.hu

DE Ókortörténeti Tanszék
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
pforisek@freemail.hu

Keisz Ágoston

keisz@mail.datanet.hu

AUREA AETAS

Alföldy Géza:

Életrajzok és feliratok a római világban*

„Ein Menschenleben, ach, es ist so wenig. Ein Menschenschicksal, ach, es ist so viel.” „Egy emberi élet, ó, ez oly kevés. Egy emberi sors, ó, ez oly sok.” Grillparzer szavai talán arra a dilemmára is érvényesíthetők, amely előtt a társadalomtörténet és a kulturális anthropológia kérdéseivel foglalkozó kutatás áll, amikor az antik feliratos szövegekben számtalan, egyes emberek életére vonatkozó adatra bukkan és ezek alapján nemcsak egyének, hanem nagyobb társadalmi csoportok, társadalmi rétegek, sőt össztársadalmak életkörülményeit próbálja meghatározni. Az ilyen adatok – amint későbbi történeti korok feliratai esetében is – rendszerint egyedi, a szélesebb életrajzi összefüggésükből kiszakított, igen gyakran teljesen jelentéktelennek tűnő feljegyzések. Mögöttük azonban emberi sorsok rejlenek, amelyek pontosabb, életrajz-szintű ismerete számtalan értékes történeti információt nyújthatna.

A római világ feliratos emlékei azonban általában nem életrajzok. Ez a megállapítás a sírfeliratokra is érvényes, amelyek a római feliratos forrásanyag zömét alkotják. Ez utóbbiak lennének leginkább arra hivatva, hogy az egyes személyek életét leírják, ha csak kivonatossan is. Más feliratokkal, pl. a *tituli sacri* vagy a *tituli honorarii* típusával szemben ugyanis megvan az lehetőségük, hogy a teljes életrajzot tekintsék át a halállal a végén; emellett gyakran igen személyes hangnemben íródtak. Mindennek ellenére rendszerint a sírfeliratok sem elégítik ki a biográfia követelményeit.

Az antik ill. kiváltképpen a római biográfia jellegét a kutatás Friedrich Leo száz évvel ezelőtt megjelent alapvető munkája óta igen jól megvilágította. Albrecht Dihle szerint az antik világra vonatkozólag a biográfiáról mint önálló irodalmi műfajról akkor beszélhetünk, ha azokat a műveket vesszük tekintetbe, amelyek egy ember életét annak egészében, bár nem szükségszerűleg annak minden részletével együtt ábrázolják és mint egy erkölcsileg értékelhető jellem megvalósulása gyanánt értelmezik, mégpedig olyan módon, hogy az olvasó ezt felfoghassa. Ennek megfelelően pl. Cornelius Nepos, Damaskosi Nikolaos vagy Plutarchos életrajzainak az volt a célja, hogy egyes emberek életét mint a helyes és helytelen magatartási formák meghatározott, de egyénileg más-más módon megvalósított rendszerét ábrázolják. Suetoniustól kezdve a római biográfia állandósított tematikai kánonnal rendelkezett: az életrajz az adott személy nevével, származásával és társadalmi pozíciójával kezdődött, magába foglalta ennek tanulmányait, tetteit és teljesítményeit, családi viszonyait és más emberi kapcsolatait, magánéletét, szellemi és fizikai tulajdonságait, és a halállal, valamint az illetőnek az utókor részéről való megítélésével zárult. A római biográfiában mindehhez legkésőbb Suetonius óta hozzájárult az igény, hogy az az etikai norma-rendszer, amelynek az alapján az egyént meg lehetett ítélni, e rendszernek a *res publica*-val való összefüggésében jelenjék meg.

A feliratok még csak „rövidített biográfiaként” („Kurzbiographie”) sem jellemezhetők. Céljuk nem az volt, hogy az egyes személyek életrajzát nyújtsák, hanem az, hogy létüket és a társadalomban elfoglalt helyüket dokumentálják. Ez utóbbi úgy jutott kifejezésre, hogy a feliratok megjelölték a megnevezett személyek *status*át, hivatalaikat vagy foglalkozásukat, érdemeiket és különleges teljesítményeiket. Két korábbi tanulmányban, amelyek „Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft des Römischen Kaiserreiches” ill. „Individualität und Kollektivnorm in der Epigraphik des römischen Senatorenstandes” cím alatt még abban az

időszakban keletkeztek, amikor az „epigraphic habit” ma annyira divatos témája éppen csak felbukkant a kutatásban, talán sikerült kimutatni, hogy a személyes teljesítmények és erények a feliratokon mindig mint az általánosan kötelező *mos maiorum* újabb és újabb példái (*exempla*) szolgáltak. Az azonban korántsem volt szükségszerű, hogy a feliratok ezeket a „példákat” felsorolják. Főleg a köztársaságkori és a koracsászárkori sírfeliratokon igen sokszor semmi más sincs megemlítve, mint az elhunyt neve (amelyből ugyan többnyire személyes *statusa* is megállapítható); igen gyakran még az életkorát sem adták meg. A feliratok fő feladatát, azaz az elhunyt emléke, a *memoria* megőrzését még az ilyen teljesen egyszerű szövegek is szavatolhatták. A feliratok szerkezetének változásai azt mutatják, hogy e dokumentumok csak fokozatosan váltak „beszédesebbekké”, amennyiben egyre inkább nemcsak az elhunyt családi vagy egyéb személyes kapcsolatait tematizálták, hanem a házasságok boldogságát, a családtagokat összekötő szeretetet, az elvesztésük miatt érzett fájdalmat, elsősorban pedig az elhunytak erkölcsi tulajdonságait is. De amint ezt már az „Individualität und Kollektivnorm” című tanulmányban a római szenátori rend feliratkulturáját illetően kiemeltük, a feliratok nem váltak és nem is válhattak biográfiákká az előzőekben megfogalmazott értelemben, mert a rómaiaknak ez nem állt szándékában. Az irodalmi életrajzzal ellentétben a feliratoknak nem az volt a célja, hogy az emberek életét „a maga egészében” tükrözzék.

Nyilvánvaló a két műfaj közti különbség, ha összehasonlítjuk egymással Augustusnak Suetonius által írt életrajzát a *Res Gestae Divi Augusti*-val. A *Res Gestae*-ben Augustus öndicsőítése céljából magától értetődőleg döntő szerephez jutnak a legfontosabb politikai témák, így az uralkodó hatalmi funkciói, győzelmei, jótéteményei és erényei. De még ez a legrészletesebb római önszámadás sem biográfia; a Suetonius-féle életrajzzal ellentétben nem árul el semmit a princeps öseiről, neveltetéséről, képzettségéről, házasságairól, barátairól, betegségeiről, mindennapi szokásairól vagy külső megjelenéséről, nem is szólva gyengéiről és hibáiról. Az életút negatív oldalairól a „közönséges” feliratokon sem szokott szó esni. Az irodalmi életrajzoknak a *virtutes* és a *vitia* egyaránt témái; a feliratokon majdnem mindig csak a *virtutes*-ről van szó. Ami pedig a mindenkori *res gestae* bemutatását illeti, ez egyedül még nem számított biográfiának, csak a biográfia részének. Tanulságos, hogy Ausonius szerint Suetonius életrajzaiban a *res gestae*, azaz a tettek, és a tulajdonképpen *vita*, vagyis az életforma, ugyanúgy önálló biográfiai kategóriák, mint a *nomina* megnevezése és az *obitus*, a halál leírása.

A *res gestae* mindazonáltal a biográfia szerves részét, sőt ennek egyik alapvető elemét alkották. Lényeges hely jutott nekik a feliratos szövegekben is. A köztársaságkori és a koracsászárkori elogiumok, akárcsak az akkoriban nyilván nem ritkán feliratokon is megörökített *laudationes funebres*, a római biográfia keletkezésében kimondottan jelentős szerepet játszottak. Már ezáltal is nyilvánvaló a szoros kapcsolat, amely a feliratok és a biográfia között minden különbség ellenére fennállt. E kapcsolat szorosnak bizonyul. Az életforma etikai minősítése a feliratokon, amely kb. az 1. és a 2. század fordulójától kezdve a *caritas*, *pietas*, *sanctitas*, *honestas*, *pudicitia* és más erények említésével, de a hivatalnokok *integerrimus*, *abstinentissimus*, *iustissimus* és hasonló jelzőkkel való dicsőítésével is egyre szokásosabbá vált, a biográfiai irodalom központi mondanivalójára emlékeztet. Ezek a feliratok is azt az elképzelést juttatják kifejezésre, hogy az emberek egyes cselekedetei és egész életpályájuk azoknak az erkölcsi kategóriáknak az alapján értékelendők, amelyek egyszermind a *res publica* szellemi alapjai. Elsősorban azonban azt kell hangsúlyoznunk, hogy a feliratok, főként a sírfeliratok egy része bizonyos válogatást nyújt azokból az elemekből, amelyek a biográfiai irodalom tematikáját alkotják; az ilyen feliratos szövegek a biográfia műfajához sokkal közelebb állnak, mint az epigráfiai emlékek legnagyobb része.

Ami az életpályák irodalmi ábrázolását és a feliratokat eleve összeköti egymással, az az adott személy megnevezése. A feliratokon ez gyakran sokkal pontosabban történik, mint az irodalomban. Emlékezzünk csak a polyonym szenátorok névadásának pontos rögzítésére a feliratos szövegekben, egyebek között a „rekord-hordozó”, a 169. évi konzul 38 elemből álló teljes nevével. Említésre méltó, hogy egyes polyonym auctorok mint Silius Italicus vagy Tacitus teljes nevét nem az irodalmi hagyomány, hanem csak epigráfiai források alapján ismerjük. Ugyanakkor a feliratokon az is előfordulhat, hogy az elhunyt személy neve említetlen marad, ami a biográfiai irodalomban elképzelhetetlen. Így pl. egy karthágói sírfeliraton egy rabszolga-gyerekről, aki túl korán távozott az élők sorából és így a *libertast* csak halálával nyerhette el, ezt olvassuk: *nomen non dico nec quod vixerit annis, ne dolor in mentem cum legimus maneat*.

A biográfiai irodalomban szokás volt megnevezni a bemutatott személy elődeit legalábbis a nagyszülőkig visszamenőleg, így többek között Suetonius Vespasianus-életrajzában vagy Tacitus Agricolájában. A köztársaságkori és a koracsászárkori feliratok, mint ismeretes, általában feltüntetik az apa *praenomen*-jét; nem ritkán az apai nagyapa, sőt a korábbi ősök előnevét is megadják. Különleges figyelmet érdemelnek az olyan sírfeliratok, amelyek az elődök és más hozzátartozók nevét, sőt még rangjuk megjelölését is teljességgel beépítik a bemutatott személy névadásába. Így pl. egy tarracoi sírfeliraton egy szenátori rangú asszony neve az alábbi formában jelenik meg: *[Caninia Galla L(uci) Canini] Galli XVvir(i)[sacris faciundis consu]laris filia, [L(uci) Canini Galli VIIvi]ri epulonum [consularis neptis, C(ai) Antoni] consularis [proneptis, L(uci) Noni Asprena]tis legati [Augusti uxor, P(ubli) Corneli] Dolabellae [VIIviri epulon(um) adfinis]*. A megnevezett személyek a konzuli rangú elődök mind apai, mind anyai ágon, a férj és valószínűleg a legmagasabb rangú férfi az élő hozzátartozók között. Említésük célja kiemelni az elhunyt asszony és rokonsága magas rangját. Mindez messzemenően megfelel a biográfiai gyakorlatnak. A feliratokon természetesen, ugyanúgy, mint az életrajzi művekben, az is előfordul, hogy nem a magas rangú származás, hanem ennek az ellenkezője kap hangsúlyt, vagyis, hogy az elhunyt egyszerű családban született és saját erejéből jutott magasabb pozícióba, mint pl. az afrikai Mactarból ismert aratómunkás, aki hírneves elődök megnevezése helyett csak ezt mondhatta: *paupere progenitus lare sum parvoq(ue) parente, cuius nec census neque domus fuerat*. A szegény, de tisztalelkű szülőkre ill. a szülői ház szegényességére a sírfeliratok más esetekben is hivatkoznak.

Az egyes személyek születési helyét a feliratok gyakran hasonló pontossággal adják meg, mint a biográfiai irodalom. Általános szokás volt ez – legalább is a korábbi császárkorban – az olyan személyek esetében, akik, mint pl. a katonák vagy a veteránok, hazájuktól távol hunytak el. A katona-sírfeliratok a szülőföldet olykor igen pontosan megnevezik, mint pl. egy praetorianus katona felirata, amely nemcsak az egyes csapattestekben letöltött szolgálati évek számát, az utolsó parancsnok nevét és – napnyi pontossággal – az életkort jelöli meg, hanem a katona származását is igen részletesen leírja: *nat(ione) Pannon(ius) pede Sirmese (!) pago Martio vico Budalia*. A sírfeliratok gyakran költői módon értesítenek arról, milyen messze a szülőföldjétől ért el valakit a halál. Néhány példa: *Pannonia terra creat, tumulat Italia tellus; natus sum Canonis, conditu<s> in Illurico; me Germana creat tellus myseram (!) quem nunc hic Fabia terra* (vagyis Róma földje) *tegit*; egy afrikai eredetű katonáról megtudjuk, hogy *Germaniae meruit*, de *obit in Gallia morte*. A katonai szolgálat mellett más okokról is értesülünk, miért hagyta el valaki a hazáját. Egy, a dalmáciai Scardonából származó fiatalember Rómában halt meg, ahová tanulmányi célokból ment. Egy Auximumban eltemetett asszonyról, aki nyilván férjét, egy császári libertust kísért állomáshelyről állomáshelyre, megtudjuk: *nata in urbe sac[ra,*

pe]regrinata Italiam et provincias, debitum reddidi Nicomedia et hic transl[ata] (sum). A hispániai Astigi egyik polgára azért ment Mauretániába, mert más tájakat akart megismerni: *Baetica me genuit tel<l>us, cupidus Libuae (!) cognoscere fines Caesar<e>ae veni cupidus;* ott halt meg, a mauretaniai Caesarea városában. Emlékeztethetünk az ephesosi ügyvéd feliratára is, aki mint hazájának küldöttje úgyszólván állandóan nyomában volt Septimius Severus, Caracalla és Macrinus császároknak és így a római birodalom legnagyobb részét beutazta. Azok a katonák, akik távoli hadjáratokról szerencsésen hazatértek, ezért hálát mondtak az isteneknek, mint a bonni legio katonája, aki *fu[i]t ad Alutun flumen secus mont(em) Caucasi.*

Az irodalmi életrajzok sokszor megadják az egyes események időpontját is a születéstől a halálig. A Historia Augusta Commodus-életrajza nem kevesebb, mint 12 ilyen dátumot tartalmaz. A sírfeliratokon a pontos dátumok, főleg a votív feliratokkal ellentétben, ritkák. A születés időpontját csak különleges esetekben nevezik meg, pl. annak a férfinak és feleségének az esetében, akik véletlenül egy és ugyanazon a napon születtek és 51 évig éltek házasságban. A halál napját a feliratok többek között akkor jelölik meg pontosan, ha ez valamely okból feltűnést kelthetett, mint pl. M. Ulpius Phaedimus, Traianus személyes szolgálja esetében, aki csak egy nappal élte túl az urát és mint a császár a kilikiai Selinusban fejezte be az életét. Kiváltképpen késői feliratokon gyakran jelenik meg a temetés, a *depositio* napja (viszont korántsem feltétlenül ennek az éve is). De már Phaedimus esetében is feljegyezték, hogy hamvait csak 130-ban, 13 évvel a halála után szállították át Selinusból Rómába. Ismerünk olyan feliratokat is, amelyek a *funus publicum*, azaz a ritkán előforduló hivatalos, nyilvános temetés napját örökítik meg. Pontos dátum jelzi olykor a katonák beléptét a hadseregbe, előléptetésüket, elbocsájtásukat, de a rabszolgák felszabadításának időpontját is. Különleges figyelmet keltenek az asztrológiai vontkozásokot sejtető adatok, pl. *natus est d[ie] Martis, die Martis probatus, die Martis missione[m] percepit, die Martis def[u]nctus est,* vagy *qui die natali suo hora qua natus est obiit.* Itt említendőek meg a holdnapokkal keltezett sírfeliratok is. Említést érdemelnek továbbá az olyan sírfeliratok, amelyek a katonáknak nemcsak az életkorát és szolgálati idejük tartamát adják meg, hanem az egyes rangfokozatokban vagy különböző egységekben eltöltött szolgálati évek számát is, valamint azok a sírfeliratok, amelyek a házasság időtartamát rögzítik napnyi pontossággal.

A biográfiai irodalomban nagy szerephez jut a jövőző államférfiak, irodalmárok, gondolkodók neveltetése. Nem ritkán a feliratok is kiemelik az egyes személyek képzettségét és az ebből adódó, már fiatal korban elért sikereket. Egy 10 évesen meghalt pisaurumi csodagyerekről megtudjuk, mivel foglalkozott, ha éppen nem játszott: *dogmata Pythagorae sensi studiumque sophorum et libros legi, legi pia carmina Homeri sine quot (!) Euclides abaco praescripta tulisset.* Egy 13 éves korában elhunyt ostiai *calculator* sírfelirata elbeszéli: *hic tantae memoriae et scientiae fuit, ut ab antiquorum memori[a] usque in diem finis suae omnium titulos superaverit;* amit tudott, azt egy könyvben, nem egy feliraton kellene megörökíteni, *nam commentarios artis suae, quos reliq[ui]t, primus fecit.* Egy 17 éves korában meghalt afrikai fiatalember ezt mondja el magáról: *ingenio non humili, quo gratus aput (!) magistros fui, qui dixi scribsi (!) pincsi (!) bene, puer doctrinae aequae dedidi mentem,* úgy, hogy már 14 évesen tökéletesen tudott görögül. Egy kimondottan tudásra szomjazó család tagjainak tűnnek Thubursicu Numidarum városának egy hivatalnoka, aki nemcsak mint *bonus agricola*, hanem egyben mint *iuris peritus* emelkedett ki, valamint ennek két korán meghalt fia, mindkettő *utraque lingua eruditus.* A műveltség eszményképének számíthatna az a rómovárosi *rhetor eloquii Latini*, aki *docta loqui doctus loqui docuit* és kortársai szemében állítólag mint új *Cato vel Cicero* jelent meg. A feliratok olykor azt a nevelést is dicsőítik, amelyben nők részesültek, hogy neves matronák lehessenek vagy mint

orvosok, zenészek, énekesnők, táncosnők nyugözzék le kortársaikat.

A későbbi császárok vagy Agricola életrajzai részletesen tudósítanak arról, hogyan nőtt ezek rangja fokról fokra közhivatalok viselése révén. Azoknak a felemelkedése, akik a római társadalmi rendszer által nyújtott lehetőségeket ki tudták használni, a feliratok egyik központi témája. A szenátorok, lovagok, városi tisztviselők *cursus honorum*-ának leírása, a katonák, az *apparitores*, a császári szabadosok és rabszolgák hivatalainak felsorolása természetesen sok mindent elárul ezek életpályájáról. Általában azonban a feliratok inkább csak a társadalmi mobilitás intézményes kereteit és az egyes rangfokozatokhoz fűződő szociális presztizst teszik felismerhetővé s így éppolyan kevésbé számíthatnak életrajznak, mint az olyan szobrok, amelyek a szenátorokat a konzul, a hadvezér vagy a pap hivatali jelvényeivel ábrázolják. De ugyanúgy, mint a képmások, a feliratok legalább is afféle idealizáló portréját nyújthatják az illetőnek. Néha az életrajz-irodalomhoz hasonlóan személyesebb módon is beszámolnak egyvalaki felemelkedéséről. Egy madaurosi polgár nem a szokásos formális módon írta le felvételét a római lovagrendbe, hanem így: mint *patiens laborum frugi vigilans sobrius, qui rem paravit haud mediocrem familiae domumque tenuem ad equestrem promovit gradum*. A Mactar városából való egykori aratómunkás elbeszéli, hogyan dolgozott 12 éven át mint egyszerű mezőgazdasági munkás, ezután 11 éven át mint egy aratócsapat vezetője, hogyan lett szorgalma révén *dominus* és villatulajdonos, míg végül szülővárosában nemcsak a honoráciorok testületének lett tagja, hanem a legmagasabb közhivatalt is betöltötte. Az ilyen híradás sokkal közelebb áll a biográfiához, mint a *cursus honorum* állomásainak szokványos felsorolása. Ugyanez érvényes egy ró mavárosi *accensus* sírfeliratára: az illető nem hallgatja el rabszolga-származását (*libertinus eram, fateor*); elmondja, hogy szenátori *patronus*-ának nemcsak saját felemelkedését köszöni (*qui mihi saepe libens census donavit equestris*), hanem a családja számára nyújtott támogatást is, amely többek között abban nyilvánult meg, hogy a szabados fia előtt megnyílt a lovagrendi katonatiszti pályafutás lehetősége. Az olyan feliratok, amelyek valakinek a *cursus honorum*-át konvencionális módon írják le, a személyes jöteveket és támogatókat csak ritkán nevezik meg; kivételek ebben a tekintetben csak az uralkodók, akik a szenátori rend és a lovagrend tagjainak többek között hivatalokat, rangokat és kitüntetések, sok más embernek különféle jótéteményeket juttattak. Mindezeknek a feliratoknak természetesen a siker a központi témája; sikertelenségről vagy társadalmi lecsúszásról az epigráfiai dokumentumok, a biográfiai irodalommal ellentétben, nemigen szoktak beszélni. De ez is előfordul, amint ezt egy kereskedő sírfelirata tanúsítja: *Qui negotiando locupletem se speravit esse futurum; spe deceptus erat et a multis, bene meritis, amicis*.

Az olyan feliratok, amelyek egy *cursus honorum* tisztségeit, akár a magasabb hivatalokat, akár a katonai pályafutás vagy másféle alacsonyabb rangú közszolgálat állomásait a szokásos módon sorolják fel, legfeljebb akkor jutnak a biográfia közelébe, ha kitérnek a *res gestae*, a személyesen viselt nevezetes dolgok leírására. A köztársaság idején és a császárkor elején szokás volt, hogy az államférfiak és hadvezérek elogiumai megemlítsék ezek legkiemelkedőbb személyes teljesítményeit, amint ezt a szokást pl. a Scipiók sírfeliratai illusztrálják. Hasonló módon dicsőítették a korábbi szenátorok nagy tetteit ezeknek az Augustus-forumon vagy Róma más közterein a monarchia alapítójának akarata szerint felállított emlékművei is. Az Augustus-kor szenátorai között azonban már csak kevesen voltak, akiknek sírfeliratain hasonló nagy tettekről olvasunk; köztük vannak Munatius Plancus, M. Vinicius vagy az a szenátor, akire a híres Titulus Tiburtinus vonatkozik, azaz nagy valószínűséggel Sulpicius Quirinius. A szenátori arisztokrácia későbbi feliratain kiemelkedő tettekről már csak egészen kivételes esetekben van szó – mint Q. Veranius Nero-kori, Plautius Silvanus Aelianus és Tampus Flavianus Flavius-kori sírfeliratain vagy Claudius

Fronto Marcus Aurelius alatt a Traianus-forumon halála után emelt szobrának feliratán. Egyedülálló a tudósítás arról a hőstetről, amelyről Valerius Maximianus, az első pannon szenátor Diana Veteranorumban nem sokkal 180 után állított szobrának feliratán olvashatunk: megtudjuk, hogy Maximianus – még mint lovagrendi katonatiszt – Marcus császár dunai háborúiban Valaot, a germán nariszták vezérét egy csatában saját kezűleg ölte meg. Lovagrendi személyek egyes tetteiről egyébként a feliratok még sokkal ritkábban tesznek említést, mint a szenátorok egyedi teljesítményeiről. Példaként említhető Aemilius Secundus, aki Augustus idején, Sulpicius Quirinius sziriai helytartósága alatt különböző tettekkel tűnt ki.

A kiemelkedő személyes tettek és teljesítmények háttérbe szorulása, majd eltűnése a római birodalmi arisztokrácia feliratain abból adódott, hogy a nagy tettek és teljesítmények a római állam szolgálatában egyre inkább császári kiváltságnak számítottak. Ez annál is inkább nyilvánvaló, mivel a *res gestae* említése a császárkor folyamán a városi elitek tagjainak, a katonáknak, sőt még az alacsonyabb rendű személyeknek a feliratain is nemcsak hogy nem szűnt meg, hanem inkább gyakoribbá lett. A városi vezetőrétegek feliratain főleg az euergetizmus körébe tartozó cselekményekről olvasunk, így pl. építmények létesítéséről vagy különböző adományokról, amelyek az uralkodó számára nem jelenthettek konkurrenciát. A katonák sírfeliratain elsősorban „hőstettekről” van szó, mint pl. annak a katonának a feliratán, aki Traianus elé vitte Decebal levágott fejét, vagy mint a batáv lovaskatona esetében, aki Hadrianus jelenlétében teljes fegyverzetben lovon átúszta a Dunát. De még a különböző irodákban letöltött teljesen rutinszerű szolgálat is alkalom lehetett arra, hogy valaki afféle *res gestae*-vel büszkélkedhessék, amint ezt a *legio II adiutrix* beneficiariusza tette, aki bölcskei feliratán egyes szám első személyben mondja el, mely stációkon szolgált. Itt említhetjük meg a színészeket, kocsihajtókat vagy gladiátorokat is, akik felirataikon sikeres fellépéseikkel és győzelmeikkel dicsekszenek. A rendkívüli teljesítményekkel kapcsolatban gyakran ugyanazt olvashatjuk, amit az említett batáv katona mond, hogy kiemelje, mennyire személyes és még sohasem látott dolgokat vitt végbe: *primus talia feci*. Ez a formula a római világban mindig azok dicsőítésére szolgált, akik a tradicionális erényeket, ebben az esetben a *virtust*, új *exemplum*-okkal gyarapították. A legtöbb foglalkozási ág képviselői, pl. pedagógusok, kereskedők, kézművesek, hivatali szolgák persze nemigen hivatkozhattak újszerű eredményekre; teljesítményeiket és erényeiket ezért a sírfeliratok inkább csak általános formában említik.

Még közelebb kerülnek az életrajz műfajához azok a sírfeliratok, amelyek egyes személyek életmódjáról, szellemi és fizikai adottságaikról, életük kiemelkedő eseményeiről tudósítanak. Megjelennek az olyan férfiak, akik szerettek enni és inni, akiknek szokása volt naponta kétszer, reggel és délben fürödni, akik lelkesedtek a vadászatért, akik nyárssal tudtak halat fogni; az olyan asszonyok, akik mint *incomparabilis coniux*, *mater bona*, *avia piissima*, *pudica*, *religiosa*, *laboriosa*, *frugi*, *efficax*, *vigilans*, *sollicita*, *univira*, *unicuba*, *totius industriae et fidei matrona* életük valamennyi szakaszában és szerepében mindig a legjobbat nyújtották; a szeretetreméltó, szófogadó, tehetséges és szorgalmas fiúk és lányok, a kedvesen csacsogó, madárként csiripelő kisgyermek.

Az erények leírása főleg a sírfeliratokban rendkívül nagy szerepet játszik. Fiatalon elhunyt férfiak, gyerekek és főleg fiatalon meghalt nők feliratain külső tulajdonságokról is olvashatunk, így egy fiatalember impozáns megjelenéséről, szép hajszínéről és erőteljes hangjáról, egy kislány fiús arcáról és vörös hajáról, mindenekelőtt azonban a nők szépségéről és ezzel összefüggő vonzóerejükről. Különösen beszédes példa gyanánt itt magyar fordításban abból a sírversből idézünk, amely a felszabadított rabszolganő, *qua nōn pretiosior ultra femina*, Allia Potestas tulajdonságait írja le: „Sugárzó megjelenésű alak volt, szép szemeivel, aranyszínű hajával, arca – úgy hírlík, mint eddig soha más halandóé – mindig úgy ragyogott,

mint az elefántcsont. Hófehér mellén jól formált mellbimbók domborultak. És a combjai? Olyan pózba tudta vágni magát, mint Atalante a színpadon. Nem ügyelt kínos alapossággal küllemének ápolására; simulékony teste magától volt szép, végtagjait lágyan mozgatta, testén nem akadt egyetlen szőrszál sem.” Csak a kezei voltak kemények, ugyanis nem restellte a munkát. Az a két férfi, aki egyidejűleg volt a hölgy szeretője, ezen nyilván ugyanúgy nem ütközött meg, mint e csodálatos nő alábbi tulajdonságán sem: *Nosse fuit nullum studium, sibi se satis esse putabat* – műveltségre nem törekedett, mert úgy vélte, hogy meg lehet azzal elégedve, amilyen volt.

Ez az utóbbi megjegyzés nem számított kritikának. A *vitia*, ahogyan említettük, nem tartoztak a feliratok repertoire-jához. Egyes sírfeliratok hangneme azonban mégis elüt a nagy többségtől. Rómában valaki önmagát bírálja, hogy egész életében fukar volt és csak sírkövén ábrázoltatta magát, amint jóízűen lakomázik, mégpedig fiával együtt, aki mint katona háború áldozata lett. *Sed quis defunctis prodest genialis imago? Hoc potius ritū vivere debuerant.* Az elhunytat néha hozzátartozói sem kímélték. Egy tarracoi sírkő, amelyet Terentius Nicomedes állított felesége, Lucceia Optata számára, egy vitát örökít meg a férfi és az asszony közös életéből. *Ego quomodo potui, feci*, „Én megtettem a dolgomat, ahogy tudtam”, mondja a férfi, és arra gondol, hogy férfiúi kötelességeit, amennyire csak tudta, teljesítette. *Et nunc filium meum times!*, válaszolja az asszony: „És most félsz a fiamtól!” Nicomedes az asszony szemére veti: *Tota f<ras> habitasti!* „Mindig a házón kívül mászkáltál!” Optata ezt egyáltalán nem tagadja: *Multi de tuo gratulati sunt prandium!* Való igaz: „Sokan kóstolták meg a te reggelidet”, mondhatnánk: „Sokan nyaltak a te mézédből!” A felszarvazott férj levonja a következtetést: *Alienus mi toto tempore!* „Hát ezért volt (ez a fiú) nekem mindig idegen!” Az asszony büszke a fiára: *Summus!* „Igen derék fiú!” Az utolsó szót a férfi magának tartja fenn: *Levis!* „Semmirekelő!” Itt nem a hűség, a tisztaság, a kötelességtudat, a jó erkölcsök állnak a középpontban hanem mindennek az ellenkezője.

Az emberi lét más árnyoldalait jelenítik meg a feliratokon az utalások a hosszan tartó betegségekre, a megvakulásra, a szeretett családtagok váratlan halálára. Néha még meglehetősen hétköznapi problémákról is szó esik, pl. hogy valakinek ellopták a fehérműjét.

A feliratok, főként a sírfeliratok, éppúgy megemlítik a hozzátartozókat, mint az életrajzok. A sírfeliratokon gyakran távolabbi rokonok, szabadosok, örökösök és más az elhunyttal annak életében kapcsolatokat ápoló személyek is megjelennek. E feliratok olykor a kevésbé mindennapi kapcsolatformákról is szót ejtenek, pl. ha valaki elmondja, hogy egymás után négy felesége volt, ha egy császári szabados arra büszke, hogy egy *primipilaris*, azaz magas rangú katonatiszt özvegye lett a konkubinája, vagy ha egy carnuntumi orvos sírfeliratán a dedikáló mint *fututor eius* mutatkozik be. Ugyanakkor a sírfeliratok, a biográfiai irodalommal és a defixiók táblákkal ellentétben, alig szólnak személyes ellenségekről. De erre is akad példa: egy róma városi feliraton egy megnevezetlen családtagról azt olvassuk, hogy kizárták a sírhelyről, mert számos *iniuria* felelőse volt és apját nyilvánosan megtagadta.

Az életrajz-irodalom és a sírfeliratok közös témája végül a halál. A sírfeliratok rendszerint az életkor megjelölésével vagy rögzített formulákkal mint pl. *hic situs est, defunctus est* tesznek róla említést. Nem ritkán azonban mint az elkerülhetetlen, a fiatalon meghalt személyek esetében mint a kegyetlen és igazságtalan sors következménye említődik. A korai halált számos sírfelirat siratja meg, nemcsak fiatalon elhunytak esetében, hanem pl. egy katona halála után is, aki közvetlenül azelőtt halt meg, hogy kézhez vette volna a *primus pilus*-szá való kinevezést, vagy egy veterán esetében, aki a *honesta missio*t csak 15 nappal élte túl.

A halál különleges módjai, a *mortes singulares* a sírfeliratok kedvelt témái: így pl., ha

egy asszony kegyetlen férjének keze által halt meg, vagy ha a férj méregkeverő nejének köszönhetette a halálát, ha valaki különleges betegség vagy általánosan pusztító járvány áldozata lett, ha rablók vagy alávaló rabszolgái gyilkolták meg, ha méregkeverő boszorkányok praktikái következtében hosszas szenvedés után távozott az élők sorából, ha orvosai tették el láb alól, ha mint katona vagy hadi eseményekbe belekeveredett civil személy háborúban pusztult el, ha vadállatok vagy kígyómarás vetettek véget az életének, ha tengerbe, folyóba vagy úszómedencébe fulladt, ha tűzvész perzselte hamuvá, vagy ha rászakadt az égő ház, ahonnan megpróbálta kimenteni az értékeit, ha tolongó tömeg nyomta agyon, ha egy fejére esett téglaloccsantotta ki az agyvelejét. A feliratok néha még a teljesen „közönséges” elhalálozási módot is igen személyes módon adják vissza. Egy férj 27 évi boldog házasság után így beszéli el felesége halálát: *Haec sine ulla corporis sua vexatione, die VII flente super se marito, cuius (!) manus super oculos suos tenebat, debitum naturae solvit.* A biográfiához hasonlóan nem ritkán a sírfeliratok is leírják a temetési szertartást.

Minden egyes felsorolt kategória, amelybe a feliratokon említett személyes mozzanatok besorolhatók, megfelel a biográfiai rubrikáknak. E mozzanatok azonban a feliratokon nem állnak össze életrajzokká. Szinte egyetlen felirat sem tematizálja az összes felsorolt kategóriákat ezeknek egymással való összefüggésében. A születés ideje és helye, a neveltetés, az életpálya, az ott elért sikerek, a szellemi és testi adottságok, a pozitív és negatív élmények, a családi és más emberi kapcsolatok, a halál időpontja, helye és módja a feliratokon sohasem jelennek meg együttesen, hogy ezáltal egy *vita* a maga teljességében bontakozhassék ki. Ha egyáltalán, úgy csak igen kevés felirat jut a biográfia közelébe, amennyiben ezek a szövegek, ha csak többé vagy kevésbé rövidített formában is, mégiscsak valamiféle összképet nyújtanak egyes személyek életéről. Első helyen itt az írásban is megörökített ú. n. halotti beszédek kell megemlítenünk, amelyek, mint a *laudatio Turiae*, azzal az előnnyel rendelkeztek, hogy az elhunyt tetteit és tulajonságait sokkal részletesebben tudták leírni, mint a „közönséges” sírfeliratok. Ez utóbbiak már csak azért is szűkszavúak kellettek, hogy legyenek, mert az a közönség, amely ezeket a közutak mentén létesített sírépítmények előtt elhaladva vagy esetleg a sírkamrák és columbáriumok meglátogatása alkalmából szemügyre vehette, hosszabb szövegek tanulmányozására aligha szakított volna időt magának.

Mindazonáltal az sem volt lehetetlen, hogy egy felirat röviden, úgymond néhány ecsetvonással felvázolja egy embernek ha nem is a teljes életútját, de legalább a személyiségét. A sex-appeal-es és szorgalmas, szellemi téren azonban nem éppen kiemelkedő Allia Potestas személyiségét sírverse tükrében elég pontosan el tudjuk képzelni magunknak. Egy 14 évesen meghalt római városi fiatalról ezt olvassuk: *Studia amavi, obsequens magistris fui, observavi parentum praecepta, meos amicos colui, patronos bonos omnes, officio praestus fui.* Noha itt legfeljebb idealizált portréval állunk szemben, képünk erről a fiatalemberről aligha kevésbé pontos, mintha portrészobrát látnánk. Ezt mondhatjuk egy római városi kézművesről is, akiről *patronusa* így beszél: *Hic in vita sua nulli maledixit, sine voluntate patroni nihil fecit, multum ponderis auri arg(enti) penes eum semper fuit, concupiit ex eo nihil umquam;* azt is megtudjuk róla, hogy jobban tudott domborművekkel díszített ezüstedényeket készíteni, mint bárki más. Még pontosabban lehetett természetesen valakit megjeleníteni szobor és felirat együttesével. Tergeste városa ezért emelt egy szenátor tiszteletére megfelelő felirattal ellátott lovasszobrot: *uti ad posteros nostros tam vol[tus] amplissimi viri quam facta permaneant.* A lényegre korlátozva valakinek rövid formában nemcsak az életmódját, hanem az életpályáját is többé-kevésbé le lehetett írni. Példa erre C. Iulius Mygdonius sírfelirata: *generi Parthus, natus ingenuus, capt(us) pubis aetate,* rabszolga-kereskedelem útján került a római birodalomba, ahol később szabados lett, megkapta a római polgárjogot, és noha 50 éves korában idejét látta annak, hogy szarkofágot rendeljen magának, hosszú életkort ért meg. A

megfelelő módon fogalmazott sírvers még annak a 82 éves korában elhunyt afrikai férfinak a személyiségét is elég jól megvilágítja, aki hosszú életében a fő boldogságot a családi környezettel való, úgyszólván eseménytelen mindennapi együttlétben látta.

A halál mint a vég azonban – epikureus vagy sztoikus nézetektől inspirálva – az egész *vita* megtagadására is alkalmat adhatott: *Quod edi bibi, mecum habeo, quod reliqui, perdidit* – vagy egyszerűen: *nil fui, nil sum*. Az életrajzi adatok felsorolása a halál után, amely mindennek a végét jelentette, értelmetlen dolognak is tűnhetett: *Quid sumus aut loquimur, vita est qui denique nostra? ... Stat lapis et nomen tantum, vestigia nulla. Quid quasi iam vita est? Non est quod quaerere cu[re]*.

Nyilvánvaló azonban, hogy a római világban számtalan ember fektetett súlyt arra, hogy létezését az utókor számára sírfeliratával megörökítse. Nem kevesek számára az is fontosnak tűnt, hogy életükről részleteket közöljenek. Ők emlékezetüket úgy akarták megőriztetni, hogy ne csak elemi személyi adataik mint a név, a *status*, a feladatkör és a leélt évek száma maradjanak megismerhetők, hanem úgy, hogy, noha csak rövid és gyakran önkényesnek tűnő válogatásban, életükből másféle *memorabilia*, más említésre méltó dolgok is megőrződjenek. Efféle biográfiai részletek felvételét a sírfeliratok szövegébe gyakran az illető személyek maguk írták elő, mint pl. azok a szenátorok, akik előre gondoskodtak arról, mely *res gestae* legyenek sírfeliratukon megemlítve. Sokszor azonban csak a hátrahagyottak lehettek azok, akik az elhunyról ennek pontos ismerete alapján részleteket tudtak közölni – így pl. a szülők gyerekeik természetéről, a férj felesége haláláról, vagy éppen a szép Allia Potestas *patronusa* ennek testéről, amelynek részleteit nyilvánvalóan ugyanolyan közről ismerte, mint a hölgy két ifjú szeretője.

A római feliratok teljes számát tekintve az olyan epigráfiai források, amelyek az elementáris személyi adatokon túlmenő biográfiai részletekről beszélnek, a feliratos emlékeknek csak kis töredékét alkotják. A sírfeliratoknak legfeljebb egy százaléka tartozik ide. Kik rendeltek maguknak vagy kik kaptak hozzátartozóiktól ill. örökösöiktől ilyen feliratot? Az első figyelemre méltó megállapítás e tekintetben a következő: biográfiai *notabiliora* elsősorban verses feliratokon olvashatók; ez a szepulkrális és votív szövegekre egyaránt érvényes. Az magától értetődik, hogy a gyakran rendkívül individuális jellegű biográfiai feljegyzéseket, főleg, ha ezeket metrikus formában fogalmazták, nemigen lehetett a szokásos formulákba beépíteni, és hogy – kiváltképpen a sírfeliratok esetében – jobb hely kínálkozott számukra a sztereotip szöveg után, afféle hozzátétel formájában. De miért használták erre olyan gyakran a *carmina*, a verses szövegek műfaját? Nem nehéz belátni, hogy a személyes dolgok megragadó felelevenítésére, ezen belül az érzelmek és indulatok visszaadására az olyan témák esetében, mint a szerencse, a siker, a szeretet, a szerelem, a boldogság vagy a boldogtalanság, a sorscsapások, a halál, a vers a maga ritmusával és pathosával sokak szemében alkalmasabb volt, mint a próza. Ezenfelül a verses szöveg magasabb szintű kulturális igényeket juttathatott kifejezésre, mint a közönséges feliratok egyszerű, többnyire banális prózája. A verses szöveg, akárcsak a biográfia műfaja, az irodalomhoz tartozott, akármilyen szinten is.

A *carmina sepulcralia* és a közönséges *tituli sepulcrales* közti különbséget jól illusztrálja Titus Aelius Faustus rómvárosi sírfelirata. Ha közönséges sírfelirattal örökítette volna meg magát, akkor aligha tudnánk meg róla mást, mint a nevét, a hivatali tisztségét, amely valószínűleg *procurator ad oleum* formában rekonstruálható, valamint, hogy 28 éves korában halt meg; ezen túlmenően az ilyen sírfeliraton legfeljebb még valamilyen morális minősítés állhatott volna megfelelő jelzővel. A nyolc sorból álló sírvers Faustus hivatalát így adja meg: *cui dederant pinguem populis praeberere liquorem Antoninus item Commodus simul induperantes*. Ez a fogalmazás nemcsak a feladatkört írja le pontosan, hanem azt is kimondja,

hogy Faustus hivatalát a császároktól kapta, akik közös uralkodási ideje a szolgálati idő kezdetét a 177 és 180 közötti évekre keltezi. A *moribus ... simplex* és *rara viro vita et species, rarissima fama* szavak szintén többet mondanak Faustusról, mint ahogy ezt egy átlagos sírfelirat tehetné. Az *[i]nvida sed rapuit semper Fortuna probatos* mondat aláhúzza a korai, igazságtalannak tekintett halál drámaiságát. A két utolsó sorban ez áll: *Ut signum invenias (!) quod erat dum vita maneret, selige litterulas primas e versibus octo*. Az akrostichonból kitűnik, hogy Faustus signuma a *Macarius* név volt, és az olvasó azt is megtudja, hogy Faustus e boldogságot ígérő „jel” jegyében valóban boldog életet élt. A verses szöveg egyben a műveltség igényét is kifejezi, amelyet még fokoz az archaikus, az antik irodalomban Enniuson kívül alig előforduló *induperare* igeforma *imperare* helyett. Titus Aelius Faustus neve és hivatalba lépésének időpontja egyébként azt mutatják, hogy Antoninus Pius libertusának volt a fia s így társadalmi felemelkedőnek számított.

Az életrajzi részletek rögzítése a feliratokon általánosan inkább a műveltebb rétegekre, mint a köznép tömegeire volt jellemző, annál is inkább, mivel a műveltebb és ennél fogva többnyire magasabb állású személyek életéről több emlékezetes dolog volt elmondható, mint az egyszerű emberek életéről. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy az a kör, amely biografikus *memorabilia* megörökítésére törekedett, egyszerűen „a művelt rétegekkel” s ezáltal a kiemelt társadalmi pozícióban lévők körével lenne azonosítható. Ez már csak azért sincs így, mert a birodalmi arisztokrácia és a városi vezető rétegek körében az ilyen feliratok – legalább is a császárkor kezdetétől fogva – túl ritkák. E „perszonalizált felirat kultúra” igazi hordozói az olyan személyek voltak, akik alacsony sorból emelkedtek fel arra a szintre, amelyet az arisztokratikus társadalmi rend játékszabályai értelmében elérhettek. Ide tartoznak főként a felszabadított rabszolgák, valamint más, az alacsonyabb rendű néptömegekből származó személyek, akik szorgalom, személyes képességek és szerencse révén, gazdasági sikereikkel, intellektuális pályán, az alacsonyabb közigazgatási hivatalokban vagy a katonai szolgálat útján a kiváltságos *ordines* alsó határának közelébe jutottak vagy ezt esetleg át is lépték.

Éppen az ilyen sikeres társadalmi felemelkedők voltak azok, akik gyakran hivatkozhattak az életútjuk során megélt nevezetes eseményekre, és akik számára különösen fontos volt hangsúlyozni, hogy családjukkal együtt megfeleltek a *mos maiorum* elvárásainak és így erényeikkel, valamint tetteikkel kiérdemelték a társadalomban elfoglalt új helyüket. Nem utolsó sorban ők voltak azok, akik új *exemplum*-okkal gazdagították a tradicionális erkölcsi rendszert. Felirataik az életrajz-irodalommal így annál is inkább rokonságban állnak, mivel ezek az *exemplum*ok ugyanúgy, mint a biográfiák az általános morális kódex és ezzel a *res publica* fenntartását szolgálták.

Arisztokratikus körökben az ilyen feliratok persze ugyanúgy visszatetszést kelthettek, mint maguk a parvenuk. Trimalchio kitalált sírfelirata Petronius Satyriconjában nem más, mint az itt tárgyalt feliratok karikatúrája. A magasra emelkedett szabados nemcsak a *tria nomina* birtoklására büszke, hanem arra is, hogy emellett a jól csengő *Maecenatianus supernomen* is magáénak mondhatja. Azt állítja magáról, hogy *pius*, *fortis*, *fidelis*, azaz alapvető római erények megtestesítője. Mint sikeres társadalmi felemelkedő természetesen nem hallgatja el, hogy *ex parvo crevit*. Új, magas társadalmi pozícióját azzal bizonyítja, hogy távollétében feljárnálották neki a *sevir* rangját, hogy Rómában *iudex* lehetett volna, ha nem utasítja ezt vissza, valamint, hogy 30.000.000 sestertius nagyságrendű vagyont hagy majd hátra. Mindez, mondhatnánk, a „*res gestae*” egy fajtája. De ez a felirat mindezen túl még egy egészen különleges „személyes tettet” ill. „teljesítményt” is feljegyez: *nec umquam philosophum audivi*.

Mindazonáltal még ez a fiktív felirat is közelebb áll a biográfiához, mint a közönséges

sírfeliratok, mivel igen találóan jellemzi Trimalchiót. A biográfia és a feliratok közötti különbséget azonban a feliratok szinte sohasem tudták és nem is akarták áthidalni. A kettős történet, amelyet Plinius korának két kiemelkedő szenátoráról elmond, jól példázza ezt a különbséget. Verginius Rufus a következő feliratot vésette fel síremlékére: *Hic situs est Rufus, pulso qui Vindice quondam / imperium adseruit non sibi sed patriae*. Ezzel szemben Sextus Iulius Frontinus az alábbi szavakkal tiltotta meg, hogy számára síremléket létesítsenek: *Impensa monumenti supervacua est; memoria nostri durabit, si vita meruimus*. Tanulságos, hogy Rufus az általa viselt *res gestae* közül csak a legnagyobbat tartotta szem előtt, míg Frontinus számára a teljes *vita*, egész életpályája jött számításba. Plinius szerint mindkét megoldás alkalmas arra, hogy fenntartsa a nagy emberek emlékezetét. Adós marad azonban a válasszal arra a kérdésre, hogyan lehetne Frontinus teljes életrajzának ismeretét biztosítani az utókornak anélkül, hogy ezt írásban rögzítenék: erre csak a biográfia lett volna képes.

Az ilyen államférfiak tetteivel ellentétben mindazok az életrajzi adatok, amelyeket a római világ számos feliratán olvasunk, csak Ammianus Marcellinus szavaival jellemezhetők: *humilium minutiae causarum*. Ammianus az ilyen apróságok feljegyzését elutasította, mert történészként más célt követett: *discurrere per negotiorum celsitudines*. A mai történésznek ezzel szemben az empirikus szociológia megtanította, hogy az egyes társadalmi csoportok életviszonyainak és mentalitásának megismerése számára a hétköznapi életpályákban jelentkező *minutiae* is milyen tanulságosak lehetnek.

Korunkat az is jellemzi, hogy maga az irodalmi biográfia sem nyújt feltétlenül összefüggő és teljes képet az életpályákról. Egy újabb német irodalomelméleti munka a mai biográfiai irodalom egyik leginkább meggyőző vívmányának azt tartja, hogy lemond a „finális struktúráról”, teljesen feladja az egységes nézőpontot és „a tények pusztá felsorolásában jelentkező ideiglenesség és hiányzó lezárttság rögzítését tartja feladatának.” Ezen a módon az ábrázolás „veszélyes kohéziója” a „meglepő, keresztbefutó részletek” következtében megtörik; a leírásba „belehintett reflexiók, az olvasóhoz szóló felhívások, feltevések, kérdésfeltevések és tudatos, a nyelvi játékokkal elért félbeszakítások arról gondoskodnak, hogy az élet totalitása legfeljebb a biográfiai parcialitásokból lehessen összerakható.” Ha ez valóban vívmány és a haladás bizonyítéka, akkor talán megengedhető az a kijelentés, hogy erre a szintre már a római világ feliratkulturája is eljutott.

*Az itt közölt szöveg valamelyest rövidített, a lábjegyzeteket nem tartalmazó magyar változata annak a német nyelvű tanulmánynak, amely „Inscriben und Biographie in der römischen Welt” cím alatt a következő helyen fog megjelenni: Akten des Internationalen Kolloquiums „Biographie und Prosopographie” aus Anlaß des 65. Geburtstages von Prof. Dr. Anthony R. Birley, Düsseldorf 2002 (megjelenés alatt a Historia-Einzelschriften sorozatban, megjelenési hely és időpont: Stuttgart 2003). Magyar nyelvű előadásként elhangzott 2003 febr. 25-én a Debreceni, valamint 2003 március 5-én a Pécsi Tudományegyetemen. Németh Györgynek a tanulmány magyar nyelven történő közléséért és segítségéért köszönetemet szeretném kifejezni.

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban két PhD-értekezés összefoglalóját közöljük.

Nagy Levente

Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori latin nyelvű történetírásban és politikai költészetben

Doktori értekezés tézisei*

I. Az értekezés tárgya

A PhD értekezés a koracsászárkori történetírásban és politikai költészetben előforduló kísértet-történetekkel foglalkozik.¹ A dolgozatban *kísértet* szó alatt kizárólag a túlvilágról visszatérő és az élők számára megjelenő, valaha élt, de már halott személyek szellemét értem. A hasonló lelkeket felvonultató, hátborzongtató ókori történetek túlvilági szellemei azonban nemcsak túlvilágról visszatérő halottak lehetnek. Fajtaik szerint akadnak köztük pl. démonok, Furiák, egyéb mitológiai alakok, stb., tehát bármilyen más szellemi lények, amelyek soha nem voltak elő emberek. Ezért tanácsosabb volt a *kísértet* szót használnom *szellem* helyett, bár az értekezésben a „*valakinek a szelleme*” – kifejezés is használatos, szintén a kísértet szinonimájaként. Megvizsgálva a kísértetekre vonatkozó antik szöveghagyományt, ill. a kísértet-történetek irodalmi funkcióját, úgy gondolom, nem szükséges az álomban, ill az egyéb látomásokban megjelenő kísértetalakok szétválasztása, mivel a vizsgált leírások között külső megjelenés, a leírás jellege, a kísértet „tulajdonságai”, és a funkció, vagyis az írói szándék tekintetében nem látható különbség.

A téma kutatástörténetét illetően, az ókori kísértet-történetekkel különféle, speciális szempontok alapján több kutató is foglalkozott már (legutóbb D. Felton és G. Weber²), részeredményeik sokszor meggyőzőek és hasznos kiindulópontot jelentenek a további kutatások számára. Átfogó munka azonban ismereteink szerint eddig még nem született a koracsászárkori történetírásban és politikai költészetben előforduló kísértetábrázolásokról, ezek historiográfiai elemzéséről. Ezt a kutatási hiányosságot próbálja meg az értekezés – a teljesség igénye nélkül, pótolni.

Az ókori kísértettörténetekben szereplő szellemalakokat először J. Winkler, majd D. Felton próbálta meg típusokba sorolni.³ Az értekezés – Winkler és Felton eredményeitől eltérően, egy új tipológiát határoz meg, és a vizsgált kísértetalakok megjelenése, leírása és vallástörténeti / démonológiai meghatározása alapján az alábbi típusokat különíti el:

1. homérosi típusú kísértetek (*psyché, eidólon, imago, simulacrum, effigies, facies*

* DE BTK Nyelvtudományok doktori iskola, Klasszika-filológiai program. Témavezető: Dr. Németh György tanszékvezető egyetemi tanár

¹ Az értekezésben vizsgált forráshelyeket a mellékelt táblázatos összesítés sorolja fel. Az értekezés közel 300 tételes bibliográfiájából e helyen csak néhány fontosabb hivatkozásra van lehetőség. A koracsászárkori történetírás kísértetábrázolásaival kapcsolatos ókortörténeti-irodalomtörténeti elemzések előreláthatóan a 2003. évi ActAntHung, a nekromantiával és házastársak/szerelmesek szellemeivel kapcsolatos irodalomtörténeti vizsgálatok, továbbá a koracsászárkori kísértet-képzetek epigraphikai, régészeti és művészettörténeti-ikonográfiai forrásainak elemzése pedig a HPS hasábjain jelenik meg. A vallástörténeti, démonológiai, kísértet-tipológiai vizsgálatok külön megjelentetésére később kerül sor, további kutatások után.

² FELTON, D.: *Haunted Greece and Rome. Ghost stories from classical antiquity*. Austin, 1999.; WEBER, G.: *Kaiser, Träume und Visionen in Principat und Spätantike*. Historia Einzelschriften 143. Stuttgart, 2000.

³ WINKLER, J.: *Lollianos and the Desperadoes*. JHS 100 (1980) 155-181.; FELTON, i. m. 17-18.

tenuis, levis umbra, anima) esetében az egykor élt személy árnya füstszerű, megfoghatatlan, így az *Ilias*ban Patroklos, vagy az *Aeneis*ben Hector, Creusa, Anchises.

2. *Manes*-típusú kísértetek: az archaikus kortól kezdve létezik Rómában az ősök kultusza. Ezek a szellemek kollektíven jelennek meg és nem individualizáltak, bár forrásainkban jobb híján homérosi terminusokkal írják le őket. Többnyire baljós *prodigiumok* (ld. pl. a *Fasti Parentalia*-jelenetét, ill. a *Georgica* I. könyvében a Caesar halálakor megjelenő kísérteteket).

3. Erőszakos, akár embert is ölő, többnyire *aóros, biothanatos, ataphos* kíséretetek, ezek összefoglaló neve a görög néphitben és Sapphó egyik versében megjelenő erőszakos *aóros* kislány, Gello neve alapján Gello-típus (ide tartozik pl. a boszorkányokon bosszút álló horgas karmú *puer* kísértete Horatius V. *epodos*ában).

4. Az orientális jellegű *nekromantiák* során megidézett *nekydaimónok* boszorkányok, mágusok kívánságait teljesítik, ők a *Nekydaimón*-típus (akik pl. Lucanus Erichtho-jelenetében és Apuleius *AranySzamárjában* a boszorkány- és mágus történetekben). Ezek a kísértetek úgy tűnnek, mintha élnek, a varázsló vagy boszorkány ugyanis a szellemet testhez (hullához) köti. Hipotetikusán e csoportba soroltam a *Lemurest* is.

5. A *Nekydaimónokhoz* hasonlóan viselkednek a görög földön már a geometrikus kor óta tisztelt *hérósok* (hérós-típus), akik sokszor kártékonyak, de csatában védelmezik *polisukat* (pl. a marathóni csatában harcoló *hérósok*, vagy a szűzeket követelő temesai *hérós* Pausanias útleírásának VI. könyvében).

6a. Bűnös lélek-típus, elsősorban Platónnál és Poseidóniosnál: a bűneik miatt testükhöz kötődő, *metempsychósis*-ra kényszerülő lelkek, akik a levegőben repkednek és időnként láthatóvá válnak (pl. a *Phaidónban*). Apuleius démonológiájában ők a

6b. *Larvae*, akiket kezdetben örültséget okozó démonoknak tartottak, a császárkorban pedig rút, csontváz külsejű szellemekként képzeltek el őket.

7. Az *apotheósis*-típusú kísértetek tulajdonképpen nem kísértetek, hanem istenné vált halottak (pl. Scipio Africanus a *Somnium Scipionis*-ban, a Quirinusszá vált Romulus, vagy a Cassiust a philippi csatában megijesztő Iulius Caesar szelleme Valerius Maximusnál). Jellegüknél fogva általában szépnek és fenséges külleműnek ábrázolják őket.

Sírfeliratokon gyakran lehet olvasni *parentatíot* kérő, vagy sírbolygatást megbosszuló *Manes*ről. E gyakori sírformulák alapján nehezen mutatható ki valódi kísértethit, mivel csak néhány feliraton azonosíthatók holtak szellemeivel, többnyire túlvilági istenek és egyéb szellemi lények. Hat vizsgált császárkori felirat közül két esetben (CIL VI 18817, CIL II 4427) az élő családtagok, szerelmes házastársak kéri a *Manest*, hogy a halott látomásokban jelenjen meg nekik. E motívum irodalmi előképei és párhuzamai esetleg a koracsászárkori *epikédeionok*, így pl. a statiusi *Silvae* néhány költeményének kísértetekre vonatkozó sorai, valamint szerelmes halottakról szóló történetek, pl. Phlegón Philinnion-története lehetnek. Két másik esetben (CLE II 1098, CIL VI 27365) a feliratokból kiszűrhetően maguk a sírba temetett halottak jelennének meg szívesen az arra járó vándoroknak.

A kis számú koracsászárkori kísértetábrázolás közül említést érdemel a homérosi *Nekyia* néhány ábrázolása, Alkétis, ill. Prótesilaos-szarkofágok, két Orestés-szarkofág, ahol a Klytáimnéstra meggyilkolását néző Agamemnón árnya elégedetten kísért a képmező bal sarkában, továbbá egy legutóbb Gesztelyi Tamás és Ortolf Harl által publikált, feltételezett Creusa-ábrázolás egy Flavia Solva-i (*Noricum*) reliefen.⁴ Néhány kivételtől eltekintve a holtak

⁴ KOCH, G. – SICHTERMANN, H.: Römische Sarkophage. München, 1982. Abb. 143, 217-218, Abb. 192.; ROBERT, C. (hrsg, bearb.): Die antiken Sarkophag-Reliefs. II. Band: Mythologische Zyklen. Berlin, 1890. Abb. 163.; LIMC VIII, 2, *Nekyia* – Kat. Nr. 12.; GESZTELYI, T. – HARL, O.: Vom Staatsmythos zum Pivatbild. Aeneas und Creusa auf der Grabädikula eines itterlichen Offiziers in Solva/ Steiermark. In:

szellemei gondosan betakart fejfel vannak ábrázolva, arcuk igen sápadt, beesett, vagy alig látható.

Italia és a latin nyelvű provinciák koracsászárkori temetkezési szokásait vizsgálva a *libatio*-csöves sírok, ill. a különleges módon (arccal a föld felé, vagy kőpakolással a csontváz felett) eltemetett halottak esetében is nagyon nehéz a kísértethitet egyértelműen tetten érni. Néhány melléklettípust (pl. rovar-ábrázolások, vasszőgek, vastárgyak, tükrök, stb.) egyes kutatók megpróbáltak mágikus-apotropaikus funkciójának minősíteni és a kísértethittel kapcsolatba hozni. Azonban az efféle mellékletek funkciója „racionálisabb” (így túlvilági „használati tárgy”, státusszimbólum, különösen a bennszülött temetkezésekben), ill. erre az időre már mögöttes mélyebb értelem nélküli szokássá vált (pl. a Charon-*obolosok* esetében).⁵ Kísértethitre utalhatnak viszont a sírokban talált átoktáblák vagy „mágikus” erejű viaszból, bronzból, vagy agyagból készült, erősen stilizált bábuk, különösen, mivel gyakran fiatalon elhunyt személyek (potenciális *aóros* vagy *biothanatos* kísértetek) sírjai közelében kerülnek elő.⁶

Vergilius, Lucanus, Silius Italicus és a prózai történetírók megvizsgált kísértettörténeteinek többsége baljós *prodigium*okként határozhatók meg (Itt P. Kragleund véleményét osztom, amely szerint a véres, sebesült kísértetek, pl. az *Aeneis*ben Hector, a római mantika szabályai szerint jelennek meg. A vér mindig baljós eseményeket jelez előre.⁷). A történetíróknál szereplő *prodigium*ok MacBain vizsgálatai alapján egyfajta „figyelmeztető jelzőrendszerként” szolgálhattak az állam vezetői részére a súlyos politikai vagy társadalmi konfliktusok kirobbanása előtti feszült légkörben.⁸ Vallástörténeti szempontból nézve az *apotheosis*-típusú kísértetek (istenek) kivételével a hivatalos *prodigium*ok között megjelenő visszajáró halottak csaknem mind baljós előjelek és a *nefas* elkerülésére vagy megbosszulására figyelmeztetnek.

A római történelemben időrend szerint haladva, egyenként számba vettem a vizsgált mítikus és történeti alakok kísérteteit. Az *Aeneis* cselekményében fontos szerepet játszó Hector, Creusa, Polydorus és Anchises kísértetei a mű szó szerinti értelmezésében Aeneas hazakeresésének szolgálatában, átvitt értelmében pedig az Augustus-párti propaganda szolgálatában állnak: több-kevesebb sikerrel irányítják Aeneast Itália felé, hogy a sztóikus *pronoia* terve szerint később létrejölessen Augustus dicsőséges viláгурalma. A homérosi típusú kísértetek ábrázolásában a homérosi, enniusi előképeken kívül az archaikus kori római tragédia számunkra kevésbé ismert kísértet-jelenetei (pl. Ennius, Pacuvius) is szerepet játszhatnak. Dido szelleme Ovidius *Fastijában*, mint *Aeneis-aemulatio*, Augustus kedvenc hőst, *pius* Aeneast a féltékenykedő Laviniával együtt nem éppen vendégszeretőnek mutatja be és Annát menekülésre szólítja fel.

PANHUYSEN, T. A. S. M. (hrsg.): Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen – im Rahmen des CSIR – Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung – Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997. Maastricht, 2001. 139-170.

⁵ Néhány példa: NUBER, H. U.: Kannen und Griffschalen – Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. BRGK 53 (1972) 172-173.; FASOLD, P.: Römischer Grabbrauch in Süddeutschland. Stuttgart-Aalen, 1992 22.; NAGY, L.: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikola (Komitat Fejér) ComArchHung 2001 140, 150-154.

⁶ GAGER, J. G.: Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World. New York – Oxford, 1992. 29, 37. Ezek a bábuk teljesen eltérnek a korabeli játékbaba típusoktól.

⁷ KRAGELUND, P.: Dream and Prediction in the Aeneid. A Semiotic Interpretation of the Dreams of Aeneas and Turnus. Copenhagen, 1976. 17-28.

⁸ MCBAIN, B.: Prodigy and Expiation: a study in Religion and Politics in Republican Rome. Bruxelles, 1982. Latomus coll. 177. 7-8, 80.

Ovidius *Fasti*-jának *Parentalia*- és *Lemuria*-jelenetének, valamint a *Parentalia*-ünnep esetében, Romulus és Remus szelleme leírásának vizsgálatakor hangsúlyoztam a Caius és Lucius caesarok pisai *kenotaphium*ának feliratán szereplő szertartásokkal való hasonlóságot (CIL XI, 1420-1421). A *Lemuria* esetében, amelyet a legrégebbi római naptár útmutatása alapján a Kr. e. 6. sz.-ban már megünnepelek, az athéni *Anthestéria*-ünnep merült fel, mint lehetséges előkép. Bár az Augustus-kori kőnaptárakon csak a *Lemuria* neve mellett szerepel a *nefasti* jelzés, több más kutatóval együtt nem tartom valószínűnek a *Lemures* – rossz szellemek, ill. *Dii Parentes* – jó szellemek – felosztását, mivel a *Parentes* számára más jellegű, de szintén apotropaikus áldozatokat mutattak be.⁹ A halottak iránti *pietas*nak ugyanazok a gyökerei, mint a tőlük való félelemnek. Ráadásul Ovidius és fő forrása, Varro az értekezésben vizsgált Varro-helyek alapján következetesen keveri egymással a *Manes*, *Lemures* és *Parentes* néven megnevezett kísérteteket és a nekik szóló szertartásokat is. A *Lemuria* neve és szertartásainak egy részének ovidiusi leírása, különösen a híres *Anthestéria*-záróformula talán görög előképekre nyúlik vissza, de ez a feltételezés minden kétséget kizáróan nem igazolható.

Romulus szelleme Ovidiusnál ugyan dicsőséges isten, a *Fasti* más helyein a király Romulus mégis bárdolatlan harcosként jelenik meg. Sőt, Livius és Halikarnassosi Dionysios még azt is tudni vélik, hogy az *apotheosis* talán csak a *tyrannos*-ölő senatorok hirtelen kiagyalt ötlete volt, azért, hogy a népfelkelésnek elejét vegyék. Emiatt hiába próbálja mentegetni Remus szelleme Romulust nevelőszülei előtt, a városalapító hősnek és kései leszármazottjának szembe kell néznie a testvérgyilkosság (polgárháború) vádjával.¹⁰

Az Appius Claudius *decemvir* által rabszolgasorsra kényszerített Verginia kísértetének bosszúja, mint a „tragikus” történetírás feltételezett *topos*a Livius drámai ábrázolásában, minden leendő *tyrannos* vagy *tyrannos*-jelölt számára intő példaul szolgál, hogy őrizkedjenek az istentelen cselekedetektől. Noha „*narrative superstructure*”-nek és nem „*structural fact*”-nek tekinthető a történet, és eredete és kialakulása az ókortörténeti kutatásban is vitatott, a késő köztársaságkori és Augustus-kori történetírók – politikai beállítottságuktól függően, találhattak történelmi párhuzamot a *decemvirek* és saját koruk egyes személyeinek (Clodius, esetleg valamelyik *triumvir*) zsarnokságára.¹¹

A gall háborúk idején kísértő eltemetetlen rómaiak (*Fasti Silvii*, Ovidius), a Rómát elfoglaló gallok által szellemeknek nézett *senatorok* (Florus), a hevenyészve eltemetett gall harcosok „gall máglyája” (Livius) és a II. pun háború idején kísértő gall katonák szellemjárása (Silius Italicus) egy olyan, valószínűleg a Kr. e. 4-3. századig visszavezethető, kísértetjárásra vonatkozó hagyomány részét képezhették, amelyről a szórványos auctoradatok miatt keveset tudunk. Csak sejteni lehet, hogy a gall háborúk idején kísértő szellemek eredetileg egy talán a Kr. e. 4. századra keltezhető baljós *prodigium*-sorozat részét képezhették.

A II. pun háborúban Silius Italicus *Punica*-ja szerint az istenek (*pronoia*) is alaposan kivették a részüket: a háború legfontosabb csatáit (Trasimenus, Cannae, Róma elmaradt

⁹ THANIEL, G.: *Lemures and Larvae*. *AJPh* 1973, 182-187.; PHILLIPS, C. R.: *Roman Religion and literary Studies of Ovid's Fasti*. *Arethusa* 25/1 (1992) 66-67.

¹⁰ HINDS, S.: *Arma in Ovid's Fasti. Part 2.: Genre, Romulean Rome and Augustan Ideology*. *Arethusa* 25/1 (1992) 135., 142.

¹¹ Legújabb összefoglalások: UNGERN-STERNBERG, J. von: *The Formation of the „Annalistic Tradition”. The Example of the decemvirate*. In: Raaflaub, K. A. (ed.): *Social struggles in Archaic Rome. New Perspectives on the Conflict of the Orders*. Berkeley-Los Angeles-London, 1986. 203-226.; VASALY, A.: *Personality and Power: Livy's Depiction of the Appii Claudii in the first Pentad*. *TAPhA* 117 (1987) 203-226.; CORNELL, T. J.: *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*. London-New York, 1995. 273-274.

ostroma) gyakran előzték meg baljós *prodigium*ok. Ezekben trebiai, ticinusi, cannaei hősi halottak, köztük Paulus, Gracchus és Flaminius kísértetei jelennek meg: először csak a vesztes csatákra figyelmeztetnek, majd végül Hannibal azt álmodja, hogy kiűzik Italiából. P. C. Scipio *Nekyíájában* a Sibylla kísértete még a pun hadvezér halálát is megjósolja. (A szöveg részletesebb elemzése alapján a jelenetet, M. Billerbeck véleményével egyetértve, homérosi jellegű *nekromantiának* és nem orphikus-vergiliusi *katabasis*nek tekintem.¹²) A baljós előjelek közül egyedül a Róma városi nem teljesedett be, mivel azt csak babonás asszonyok látták és ellenhatásként egy villám-*prodigium* visszatartotta Hannibalt az ostromtól. A *Punica* liviusi, vergiliusi, lucanusi, senecai reminiscenciákat tartalmazó kísértetjárásai jól illeszkednek Silius Italicus költői szándékához: az egyébként is „kötelező” eposzi kellékeként tartott isteni beavatkozások ürügyén sikerült mítizálnia a rómaiak és Hannibal több fontos stratégiai döntésének, baklövésének okait, így a műben a rómaiakat, mint az istenek kegyeltjeit a valóságosnál pozitívabb színben tüntethette fel.

Caius Gracchus állítólag maga mesélte azt a Coelius Antipater, Cicero, Valerius Maximus és Plutarchos által is emlegetett történetet, hogy álmában megjelent neki bátyja szelleme és figyelmeztette erőszakos halálára, amennyiben jelölteti magát a quaestori tisztségre. A különböző szerzők műveiben megjelenő álom-motívum jó példája egy adott *topos* vándorlásának és az adott írói szándéknak megfelelő bemutatásának.

Lucanus *Pharsaliájában* a *Georgica* kísértet-*prodigium*át zseniálisan adaptálja az ellenkező előjellel: a Caesar Rómába bevonulásakor az evilágban bolyongó kísértetek között a Mars mezőn Sulla, az Anio folyónál Marius szellemét vélték felfedezni a szemtanuk. Sulla és Marius szelleme a közöttük folyó polgárháború szörnyűségeinek újrakezdését vetítik előre, míg Crassus szellemének a *Pharsalia* prologusában azért kell bosszulatlanul bolyongania, mert a polgárháborúban a párthusok helyett egymást irtották a rómaiak. (A kísértet jelenségeket tartalmazó szöveghelyek alaposabb vizsgálata alapján az értekezés P. Grimal véleményével szemben amellett érvel, hogy a *Pharsalia* I. könyve korábban keletkezett, mint Petronius *Satyriconjának Bellum civile* néven ismert versbetétje.¹³) Marius kísértetének megjelenését egy kevésbé ismert hagyományhoz kapcsoltam, amelyhez a kimber háborúk idején feljegyzett kísértet – hadsereg - *prodigium* (id. Plinius) és Cicero Marius szellemével kapcsolatos álma (*De divinatione*) is kapcsolódhat.

U. Hübnerrel egyet értve további baljós előjel a műben a propertiusi IV, 7. elégia halott Cynthiájához hasonlóan ábrázolt Iulia szelleme, aki előre megjósolja Pompeius vereségét és halálát, a hadvezér azonban epikureus érvekkel utasítja el az álombeli jelenést.¹⁴ Pompeius vereségét az Erchtho által orientális szertartások révén időlegesen feltámaszott *nekydaimón* teszi egyértelművé, aki újból megjósolja, hogy a stóikus *pronoia* tan jegyében az isten(ek) erőszakos halált és boldog, *elysiumi* továbbélést tervez(nek) Pompeius számára és hasonlóképpen erőszakos halált, de túlvilági kínokat a csupán ideig-óraig győztes Caesarnak. Caesart és katonáit a pharsalosi csata előtt és után lucretiusi és aischylosi előképek nyomán ábrázolt Furiák és kísértetek zaklatják. Ha a hadvezér éppen nem az epikureus tanokkal szimpatizálna, a jósjelekből tanulva lemondhatna gátlástalan, hataloméhes terveiről, amelyeket az isten(ek) nem néz(nek) jó szemmel. Lucanus és a Pompeius-párti történetírás szerint – noha költőnk tisztában van azzal, hogy Pompeius is egyedulalomra tört volna – Caesar

¹² BILLERBECK, M.: Die Unterweltsbeschreibung in den „Punica” des Silius Italicus. *Hermes* 111 (1984) 327.

¹³ GRIMAL, P.: La guerre civile de Pétrone dans ses rapports avec la Pharsale. Paris, 1977. 136-143.

¹⁴ HÜBNER, U.: Episches und elegisches am Anfang des dritten Buches der Pharsalia. *Hermes* 112. (1984) 227-239.

istentelen tettei megérdemlik a büntetést.¹⁵ A Caesar-ellenes hagyomány nem veszi figyelembe Caesar sokat dicsért *clementiáját*, amely ellenségeinek életben maradása révén saját halálához vezetett, ill. hogy Itáliába való bevonulása Kr. e. 49-ben kényszerintézkedés volt személyes biztonsága megőrzése érdekében.

Iulius Caesar meggyilkolását a Caesar- és Augustus-párti költői és történetírói hagyomány szerint szintén baljós *prodigiumok*, köztük kísértetjárás is követték, mivel a Caesar-párti propaganda a megistenült *dictator* erőszakos halálát az isteneknek nem tetsző *nefas*-cselekménynek állította be. A motívum prototípusa Vergilius *Georgicájának* I. könyvében jelenik meg (a *Georgicáéhoz* hasonló *prodigiumok* F. Dornseiff kutatásai alapján az alexandriai *Oracula Sibyllina* III. könyvében is megtalálhatóak¹⁶), de az Augustus politikáját költeményeiben burkoltan bíráló Ovidius *Metamorphoses*-ében a kísértetek szintén baljós *prodigiumként* jelennek meg Caesar halála előtt. Az Augustus-párti történetírók műveiben maga a megistenült Iulius Caesar szelleme is aktivizálja magát: Valerius Maximusnál, a philippi csatában a megistenült Caesar szelleme (tulajdonképpen már istenként) lóháton támadja meg Cassiust. Suetoniusnál egy thessaliai embernek jelenik meg az istenné vált Caesar, megjósolva Octavianus győzelmét. Florusnál Caesar kísértete egyszerűen csak nyugtalan, egészen addig, míg fogadott fia nem áll rajta bosszút. Florus szerint így Octavianust nem a hatalomvágy, hanem az apja iránt érzett *pietas* sarkallta polgárháborúra. Plutarchosnál Caesar *daimónja* nem bízta Octavianusra a bosszúállást: maga üldözi gyilkosait szárazon és vizen. Ezen motívumok előképe talán egy Appianos által említett, Caesar temetésén elhangzott gyászdal lehetett, ahol a halott Caesar szinte méltatlankodva emlegeti meggyilkolását.

Nemcsak Caesar kísértete, hanem a saját rossz szellemük (*kakos daimón*) is üldözte a Caesar-gyilkosokat: Brutust Abydosnál és Philippinél (Plutarchos, Florus, Appianos), parmai Cassiust Actium után. A Caesar-párti propaganda szerint a gyilkosok politikai bukása szükségszerűen következett be. A valóságban persze bukásukat nem a rossz lelkiismeret és a természetfeletti hatalmak büntetése, hanem a római *senatus* és nép körében levő számottevő társadalmi támogatottságuk hiánya okozta.¹⁷ Valerius Maximus *kakos daimón*-történetéből kiindulva megpróbáltam néhány támpontot találni ahhoz az elmélethez, amely szerint az átkozott házakban kísértő szellemekre vonatkozó hagyomány már a Kr. e. 4. században, Philémón *Phasma*-jának megírása idején létezett. Ebben talán Euripidész *Hekabé*-jának Polydóros-története hatása is közrejátszhatott.¹⁸ Cicero írja a *De divinatione* I. könyvében, hogy hasonló kísértet-történeteket gyakran meséltek a sztóikusok, annak bizonyítására, hogy az isteni *pronoia* révén a gyilkosok akár a halott segítségével is elnyerik méltó büntetésüket. Ezekből és a néphit hasonló, talán *circulatorok* által is mesélt történeteiből konstruálhatta Valerius Maximus (vagy forrása) *kakos daimón*-történetét. Az elátkozott házakról szóló kísértettörténetek kisebb-nagyobb változtatásokkal Pliniusnál, Lukianosnál és Suetoniusnál is megjelenik, míg a *kakos daimón* motívuma a Kr. u. 2. századi történetírásban válik népszerűvé.

Augustus *principatusának* burkolt, allegorikus bírálata érhető tetten a talán Tiberius idején élt *Culex*-költőnek az *Appendix Vergilianában* fennmaradt verse kísértetjelenetében. Így a kutatás egy része a szűnyogot agyonütő pásztor alakjában Augustust, a *Culex* sírjában

¹⁵ KOPP, A.: Staatsdenken und politisches Handeln bei Seneca und Lucan. Heidelberg, 1969. 63ff.

¹⁶ DORNSEIFF, F.: Die Sibyllinischen Orakel in der augusteischen Dichtung. In: Römische Literatur in der augusteischen Zeit. Berlin, 1960. 46-50.

¹⁷ SYME, R.: The Roman Revolution. Oxford, 1939. 100-101.

¹⁸ A probléma megoldásával megpróbálkozott még SCHWARTZ, J.: Le fantôme de l'Académie. In: Bibauw, J. (ed.): Hommages à Marcel Renard. Coll. Latomus 101. Bruxelles, 1969. 671-676. és FELTON i. m. 38ff.

pedig Augustus mauzóleumát véli felfedezni. A szúnyog *katabasis*ának seregszemléjében is csak köztársaság-kori hősök vesznek részt. A *Culex* történeti személlyel való azonosítása azonban megnyugtatóan még egyetlen filológusnak sem sikerült: amennyiben a pásztor Augustusszal azonosítható, a *Culex*et nehezen lehetne Marcellusnak, vagy Caius és Lucius caesaroknak megfeleltetni, mint ahogy W. Ax gondolja,¹⁹ hiszen őket nem Augustus ölte meg.

A következő a vizsgált kísértetek sorában Drusus Nero, a Kr. e. 12-9 közötti germaniai hadjáratok nagy hadvezére volt. Az Ennius *Annales*ének első soraiban megjelenő Homéros szelleméhez hasonlóan Drusus Nero álmában utasítja idősebb Pliniust, hogy a germán háborúkról írt, húsz kötetes, nagy művéből őt semmiképpen se hagyja ki. Noha Plinius történeti művéről keveset tudunk, a kísértetes *praefatio aemulatio*nak is tekinthető Ennius *Annales*ével.

A polgárháborúk nagy politikusainak kísérteteihez hasonlóan Q. Varus véres szelleme is baljós *prodigium*ként jelenik meg a *Germaniában*, Caecina álmában. A drámai eszközökkel ábrázolt veszélyhelyzetben azonban az újabb vereség – elsősorban Ariminius rossz döntése és a germánok kapzsisága miatt, nem következik be. Mivel az előzőekben említett Drusus szelleme idősebb Plinius nagy művének *praefatio*jában (vagy más részében) is szerepelt, Q. Varus szellemének ábrázolásában pliniusi előképekre is számítani lehet, hiszen Plinius történeti műveit, mint forrást Tacitus minden bizonnyal felhasználta. A jelenet mindenesetre az ún. „drámai”, vagy „tragikus” történetírás ábrázolási technikáinak egyik ékes példája.²⁰

A koracsászárkori történetírói hagyományban és politikai költészetben gyakran találkozunk a Iulius-Claudius dinasztia császárainak, ill. a császári család meggyilkolt tagjainak kísérteteivel, Augustus és Tiberius szellemjárásáról a császárelétrajzok nem tudósítanak. Caligula halála után azonban, Suetonius leírása szerint, mivel a gonosz zsarnok nem kapta meg a mindenkinek kijáró végtisztességet, a *Lamia*-féle kertek őrei szellemeket láttak és gyilkosságának színhelyén is szörnyűséges (bár nem részletezett) dolgok történtek. Az elátkozott házakban kísértő szellemek *topos*aik variációjaként interpretálható történet minden bizonnyal azt jelzi, hogy a rémületkeltés a zsarnok halála után sem szűnt meg a városban. Claudius nehéz felfogású kísértetéről Seneca *Apocolocyntosis*ában esik szó, amikor az Olympusról elzavarva, az Alvilág felé haladva Mercurius kíséretében rövid időre áthalad Rómán és megszemléli saját temetését. A talán a Kr.u. 54. évi *Saturnaliára* íródott negatív *apotheosis* (negatív uralkodói tükör) célja a személyes sérelmekről is fűtött Seneca számára a Claudius-ellenes propaganda és annak az elvárásnak a kihangsúlyozása, hogy saját tanítványa alkalmasabb császárnak bizonyul majd.

A Caligula halála utáni szellemjárás és Claudius *katabasisa* inkább csak gúnyos, szórakoztató elemek a suetoniusi életrajzban és a senecai szatírában. Ellenben Nero áldozatainak (Britannicus, Agrippina, Octavia) kísértetei az erőteljesen Nero-ellenes Suetoniusnál, Tacitusnál és az *Octavia praetexta*ban Nero bukását és az isten(ek), valamint Nero lelkiismeretének háborgását jelző baljós *prodigium*mokként interpretálhatók. (Az értekezés Ch. Schuberttel szemben, a kutatás nagy részével egyet értve a *praetexta* Galbakeri keltezése mellett érvel.²¹) Nemcsak az *Octavia-költő* tragédiájában, hanem az Agrippina sírjából kihallatszódó gyanús hangok (Tacitus) és Nero rémlátomásainak (Suetonius) leírásában is a klasszikus (aischylosi, euripidési és mindenekelőtt senecai) tragédiák

¹⁹ AX, W.: Marcellus, die Mücke. Politische Allegorien im Culex? Philologus 136. (1992) 89-129.

²⁰ A dr. tört. írásról. Billerbeck 1981

²¹ SCHUBERT, Ch.: Studien zum Nerobild in der lateinischen Dichtung der Antike. Beiträge zur Altertumskunde 116, Stuttgart-Leipzig, 1998. 289.; KRAGELUND, P.: Prophecy, Populism and Propaganda in the Octavia. Opuscula Graecolatina 25., Copenhagen, 1982. 49-61.

kísértetjeleneteinek elemeivel találkozunk. Ehhez szorosan kapcsolódik Nero *nekromantiájának* említése, ahol a császár – a lelkiismeret-furdalásokkal terhes rémálmai miatt, elhunyt anyja szellemét próbálta meg mágusok segítségével kiengesztelni, miközben maga a halottidézés a Iulius-Claudius dinasztia idején élő *senatorok* számára Tacitus *Annalese* szerint veszélyes, felségsértési perekkel végződő mulatság volt.

Áldozataihoz hasonlóan Nero szelleme is megjelenik a Nero bűneit történeti művében leírni szándékozó Q. Fannius álmában, hogy – közvetetten – megjósolja halálát. A nagy tyrannos tehát még halála után is megjelenhet baljós *prodigium*ként Fannius fantáziájában. Mindenesetre az ifjabb Plinius Drusus Nero-történetével összehasonlítva feltűnő, hogy két Flavius-kori történetíróról is szó esik, akiket történeti műveik megírásában valamilyen módon kísértetek is befolyásolnak. Suetonius és Tacitus egy feltételezhetően Galba – Flavius-kori, Nero-ellenes hagyományt követ, amelyhez az eseményeket egyoldalúan és leegyszerűsítve ábrázoló Octavia-költő, ill. a Nero viselkedését és *nekromantiáját* *Naturalis Historiájában* elmarasztaló idősebb Plinius is tartozik.

A négy császár évének polgárháborús eseményei között az Otho trónralépése utáni éjszaka baljós történései figyelhetők meg (Suetonius), amikor az új császár Galba erőszakos szellemét akarta, rettegések közepette, kiengesztelni. Plutarchos Otho-életrajzában szintén fontos szerepet játszik a császár rettegésének motívuma. A negatív *prodigium* ebben az esetben is a császár rövid uralkodását és korai halálát vetíti előre. A Caligula, Nero és Otho uralkodását kísérő kísértetjelenetek a *tyrannos*-toposok kelléktárának részei, céljuk pedig az uralkodók személyének és istentelen tetteinek befeketítése.

A fenti általános megállapítások figyelembe vételével a vizsgált anyagot historiográfiai szempontból három csoportra oszthatjuk:

1. A Iulius Caesar és Augustus-párti hagyományhoz tartozik: elsősorban az Augustus- és Tiberius-kori kísértet-ábrázolások többsége, Florus, ill. az Augustus-életrajz tekintetében Suetonius. Noha a koracsászárkori görög történetírók kísértettörténeteivel csak áttételesen foglalkozott az értekezés, ide sorolhatóak Plutarchos és Appianos általunk részletesebben vizsgált kísértet-történeteit is.

2. A Iulius-Claudius dinasztia-ellenes hagyományhoz tartozik a Caesar-ellenes Lucanus, az Augustust bíráló Ovidius és a *Culex*-költő, illetve a Caligulát, Claudius, Nerot, Othot bíráló szerzők (Seneca, *Octavia*-költő, id. Plinius, Tacitus, Suetonius). Ide sorolható még a *tyrannos*-ellenességét kissé gyanúsán túhangsúlyozó, pompeianusnak tartott Livius Verginia-történet is.

3. A „semleges” hagyományhoz tartoznak, témájuknál fogva, a II. pun háború kísértetjelenései (Silius Italicus) és Florus története a gallok által szellemeknek nézett senatorokról.

A vizsgált irodalmi művekben szereplő szellemek, kísértetek szerepe a római történelem alakításában többféle lehet:

1. a római történelem menetének befolyásolása, vagy erre irányuló kísérlet
2. a kedvezőtlennek (ritkábban kedvezőnek) beállított történeti esemény előrejelzése befolyásolási kísérlet nélkül, a bekövetkező történeti esemény többnyire egy-egy történeti személy halálához kapcsolódik
3. reakció már megtörtént, többnyire kedvezőtlen történelmi eseményekre, amelyek főként egy-egy történeti személy halálához kapcsolódnak.

A fenti kritériumok alapján a szellemek által megjósolt, alakított mítikus és történeti események közül az alábbiak szerepelnek az auctorforrásokban:

Szellemek

Hector, Creusa, Polydorus, Anchises (Verg.):
 Verginia (Livius):
 Paulus, Gracchus, Flaminius és katonák (Sil.):
 régi Sibylla (Sil.):
 Tiberius Gracchus (Cic., Val. Max.):
 Kísértet-hadseregek (id. Plin.):
 Sulla családja (Plut.):
 Sulla, Marius, Crassus, egyéb szellemek (Luc.):
 Iulia, Erichtho *nekromantiája*, katonák (Luc.):
 ismeretlen szellemek (Ovid. Met.):
 Erichtho *nekromantiája*, katonák (Luc.):
 ismeretlen szellemek (Verg. Georg.):
 Iulius Caesar (Val. Max. Suet., Flor., Plut.),
 Brutus rossz szelleme (Plutarchos, Florus, App.):
 Parmai Cassius rossz szelleme (Val. Max.):
 Q. Varus (Tacitus):
 Britannicus, Agrippina, Octavia (Tac., Suet., Oct.):
 Kísértet-hadsereg (Tacitus):

Események

Aeneas Italiába vándorlása – Kr. e. 27
 (Augustus *principatusa*)
 Kr. e. 449 k. (Xvirek halála)
 Kr. e. 217-216 (Trasimenus, Cannae)
 Kr. e. 216 után (Róma elfoglalása –
 nem következik be)
 Kr. e. 204 (Hannibal távozása Itáliából)
 Kr. e. 183 (Hannibal halála)
 Kr. e. 123 után (C. Gracchus halála)
 Kr. e. 103 (kimber háborúk)
 Kr. e. 78 (Sulla halála)
 Kr. e. 49 (Caesar bevonulása Rómába)
 Kr. e. 48 (Pharsalos)
 Kr. e. 44 (Caesar halála)
 Kr. e. 44 (Caesar halála)
 Kr. e. 44 -30 (Caesar és gyilkosai halála)
 Kr. e. 42 (Philippi)
 Kr. e. 42 (Philippi)
 Kr. e. 31 után (saját halála)
 Kr. u. 16 (csatavesztés – nem következik be)
 Kr. u. 68 (Nero halála) Galba (Suet.):
 Kr. u. 69 (Otho halála)
 Kr. u. 70 (Jeruzsálem ostroma)

Az értekezésben legrészletesebben elemzett forráshelyek mellékelt táblázatos összesítése, a teljesség igénye nélkül, azt próbálja bemutatni, hogy a vizsgált *auctorok* szellem- és kísértetmotívumaik megformálásakor milyen irodalmi előképeket használhattak fel. A táblázatos összesítés adatainak részletesebb tanulmányozása előtt azonban hangsúlyozni kell, hogy a kísértetmotívumok itt bemutatott vándorlás-modellje sok szempontból hipotetikus. Sok esetben nem bizonyítható egyértelműen, hogy az egy adott *auctornál* megjelenő motívum vagy történet egy másik, korábban alkotó *auctor* hasonló kísértettörténetének reminiscenciája, még akkor sem, ha ez az antik irodalom egyik legfontosabb „motorjának”, az *aemulation*nak fontossága miatt elképzelhető. Ezért csupán az egyes kísértetjelenetek fontosabb elemeinek, *topos*ainak megjelenéséről beszélhetünk a később alkotó *auctornál*, amely éppúgy származhatott szóbeli hagyományból, mint az általunk ma már ismeretlen *auctorok* műveiből.

A táblázatban bemutatott hosszú sor elejére természetesen a homérosi eposzok és a klasszikus kori attikai drámák (pl. az *Eumenisek* vagy a *Hekabé*) kísértetjelenetei kerülnek. A görög epika és dráma homérosi típusú kísérteteinek leírása és funkciója (istenségtől származó üzenet közlése valamilyen válságos helyzetben), függetlenül attól, hogy álomban jelenik-e meg, vagy nem, sok hasonlóságot mutat a vizsgált művekben. Sok esetben például az ilyen megjelenéseknél az *adstitit* ígét találjuk. A római korban is népszerű görög műveken kívül az archaikus kori, sajnos nagyon rosszul hagyományozódott tragédiák (Ennius, Pacuvius) is nagy hatást gyakoroltak az aranykori szerzőkre, Lucretiusra, Ciceróra, de mindenekelőtt Vergiliusra és Liviusra. Az aranykori irodalomban talált motívumokat tovább variálják Valerius Maximus, a két Plinius és Seneca. A kísértetektől hemzseggő ezüstkori eposzok valóságos kincsesbányák voltak Tacitus, Suetonius és Plutarchos számára, bár Plutarchos Párhuzamos Életrajzaiban *hérós*-típusú kísértetek is felbukkannak.

Külön meg kell említeni az Odysseia *Nekyiája* óta méltán népszerű homérosi és orientális jellegű *nekromantia*-leírásokat. A *nekromantia* a görög archaikus kortól kezdve bevált jóslatkérő forma volt. Sokan jártak a thessaliai Ephyrától nem messze fekvő,

régészetileg is kutatott, ún. holtak jósdájába, hogy jóslatot kérjenek a halottaktól.²² A császárkorból is igen sok átoktáblát, mágikus szöveget, illetve mágikus erejűnek tartott bábukat ismerünk a birodalom területéről.²³

A szellemek és kísértetek a koracsászárkorban népszerű stóikus *pronoia*, ill. *sympatheia*-tanításokban (ld. Cicero, Vergilius, Seneca, Lucanus, Silius Italicus), a középső platonikus démonológiában és pszichológiában, Plutarchos és Apuleius műveiben, de még az epikureus és cinikus Lucretiusnál, Horatiusnál, Lukianosnál is megjelennek, szerepet játszanak. A túlvilágról visszalátogató halottak történetei érdekességük miatt kedveltek voltak az irodalomban, nem csoda, hogy nemcsak a filozófia iránt érdeklődő koracsászárkori *auctorok*, hanem a későbbi, középkori és újkori költők és írók fantáziáját is megmozgatták. Emiatt számtalanszor kísértenek a 19-21. századi szépirodalom és ponyvairodalom lapjain is – gyakran görög-római minták nyomán – félelmetesebbnél félelmetesebb és szórakoztatóbbnál szórakoztatóbb, lepedős és láncos, meszelt arcú, fogatlan kísértetek.²⁴

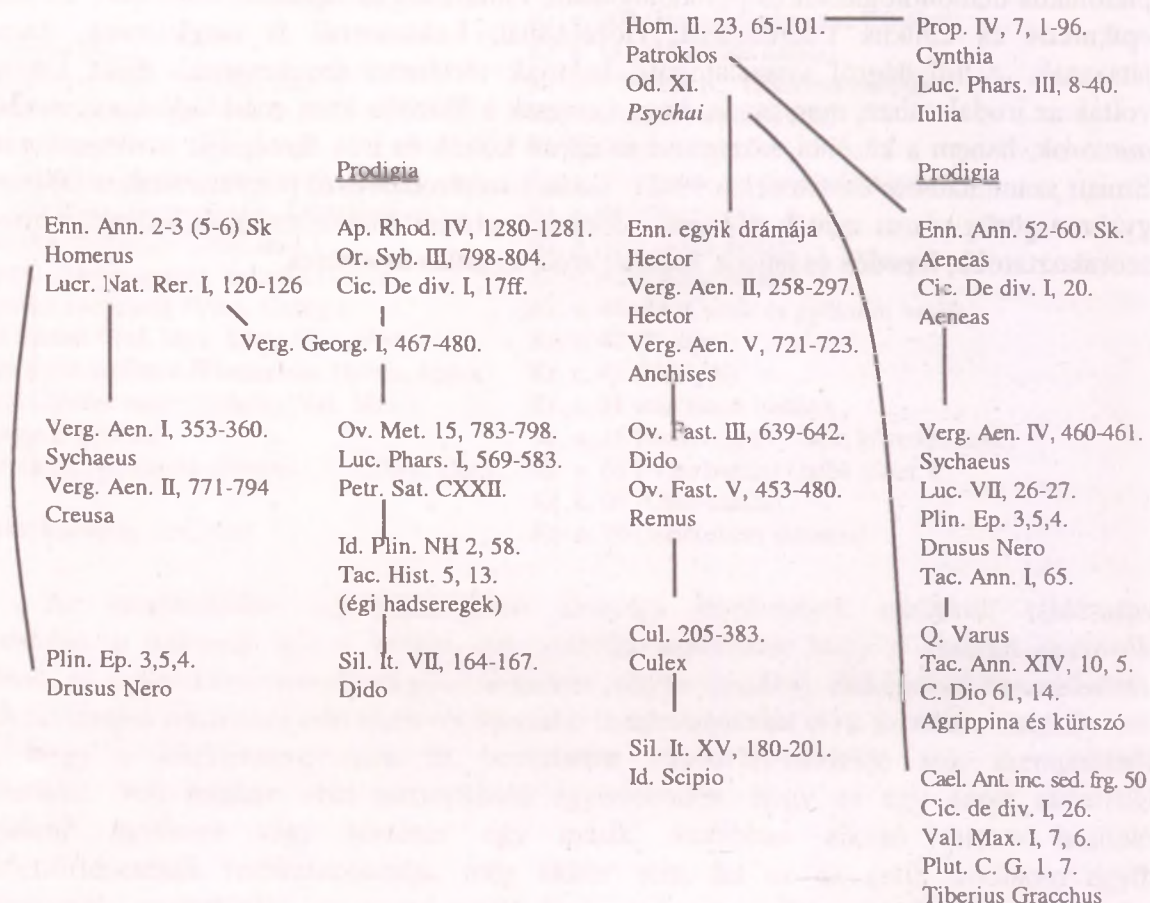
²² Ld. pl. HEGYI, D.: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Budapest, 2002. 110-111.

²³ GAGER, i. m.

²⁴ Ezúton is köszönöm az értekezés előzetes bírálói és opponensei, Gesztelyi Tamás habilitált docens, Hegyi Dolores, Adamik Tamás, Angelos Chanotis, Havas László professzorok, és nem utolsó sorban témavezetőm, Németh György professzor hasznos szakmai és módszertani tanácsait.

Az értekezésben részletesen elemzett forráshelyek táblázatos összesítése
(Kísértet-motívumok vándorlása a vizsgált szövegekben – előképek és adaptációk)

Homérosi és Manes-típusú kísértetek

Egyéb ábrázolási típusok

Gyilkosukat üldöző bosszúálló kísértetek Furiaként vagy Furiákkal együtt ábrázolt bosszúálló kísértetek

Val. Max. I, 8, 8.

Plut. Caes. 69, 2.
CaesarLiv. III, 58, 11.
VerginiaSuet. Otho 7, 2.
GalbaAisch. Eum. 94-139.
Klytaimnéstra

Verg. Aen. IV, 171-172.

Sen. Thyest. 1-120.

Tantalus

Sen. Med. 963-970.

Absyrtus

Luc. Phars. VII, 768-786.

Pharsalosi katonák

Oct. 1115-122.

Britannicus

Oct. 593-645.; 717-733.

Agrippina

Suet. Ner. 34, 1.; 46, 1.

Agrippina

C. Dio 63, 28.

Sen. Agam. 1-2.
Thyestes

Sil. It. V, 125-129.

XII, 545-550.

XVII, 158-169.

Római katonák és hadvezérek

Apotheosisok

Liv. I, 16, 5-7.
Romulus
Verg. Aen. V, 721-725.
Anchises
|
Ov. Fast. II, 499-509.
Romulus
|
Val. Max. I, 8, 8.
Caesar
|
Sen. Apoc. 12-13. (negatív Apoth.)
Claudius
Suet. Aug. 96.
Caesar
Florus I, 1, 16-18.
Romulus

Elátkozott házak, sírok szellemei

Eur. Hec. 1-30
Polydóros
|
Phil. Phasma
|
Plaut. Most. 484-509.
Diapontius
Cic. De off. III, 12-13. (?)
|
Val. Max. I, 7, 7.
Kakos daimón
|
Plin. Ep. VII, 27, 5-11.
Öregember
|
Suet. Cal. 59.
Caligula (?)
Luk. Philops. 31.
alakváltoztató démon

Pacuv. Iliona
Deiphilus
Enn. Hec.
Polydorus
|
Verg. Aen. III, 27-40.
Polydorus

Sen. Troad. 438ff.

Plut. Brut. 36.; 48, 1.
Kakos daimón
Flor. II, 17 (IV, 7) 5-9.
Malus genius
App. Emph. IV, 134.
Kakos daimón

Élők szeme előtt repkedő árnyak

Lucr. Nat. Rer. IV, 29-53.
Luc. Phars. VII, 177-180.

Sírból kijövő szellemek

Ov. Fast. II, 547-570.
Parentalia
Luc. Phars. I, 583.
Marius

Sil. It. VIII, 640-642.
Gall katonák

Lemures

Varro Vit. Pop. Rom. I, 19-20. frg.
Varro Ant. Rer. Div. II, 19. frg.
Hor. Ep. II, 2, 208-209.
Ovid. Fast. V, 429-444. vö. Zén. 4, 33.
Lemuria

Sáry Pál

Sulla büntetőjogi reformjai

Doktori értekezés tézisei*

I.

A kutatás célja és módszere

Az elmúlt évek, évtizedek alatt számos monográfia született a római büntetőjog körében. E monográfiák között alig találunk olyat, amely említést ne tenne a *lex Corneliákról*, vagyis L. Cornelius Sulla *dictator* büntetőtörvényeiről. Köztudott, hogy e törvények megalkotása fontos állomását képezte a római büntetőjog fejlődésének. Ennek ellenére mindez idáig egyetlen olyan értekezés sem készült, mely átfogó jelleggel feltárta volna e jogalkotási program társadalmi és politikai hátterét, jogtörténeti előzményeit, a *dictator* célkitűzéseit, s részletesen bemutatta volna a *lex Corneliák* rendelkezéseit, ill. azok hatását. Dolgozatom célja ennek a hiánynak a pótlása.

Mivel Sulla törvényei számos vonatkozásban – természetes módon – szorosan kötődtek az adott történelmi korhoz, a kutatást a Kr. e. II. század második fele ill. az I. század eleje történelmi-politikai eseményeinek tanulmányozásával kezdtem. A sullai *dictaturához* vezető történelmi út, illetve a Kr. e. 82-től 79-ig tartó sullai *dictatura* egyes eseményeinek vizsgálata során a modern ókortörténeti szakkönyvek mellett az antik forrásokra, elsősorban Appianosz, Plutarkhosz, Sallustius és Velleius Paterculus történeti munkáira támaszkodtam. Sulla politikai céljainak és magatartásának elemzése után a primer források és a szekunder irodalom alapján összegyűjtöttem és rendszereztem a sullai büntetőtörvényekről szóló információinkat.

A *communis opinio* szerint – mellyel magam is egyetértek – a *dictator* hét – különböző bűncselekményi kört szabályozó – büntetőtörvényt alkotott (*lex de repetundis*, *lex de sicariis et veneficis*, *lex de ambitu*, *lex de maiestate*, *lex de peculatu*, *lex testamentaria nummaria*, *lex de iniuriis*), melyek szorosan kapcsolódtak a büntetőbíráóságok szervezetét és működését szabályozó további sullai törvényhez (*lex iudiciaria*). Fő feladatomat a kutatás során e nyolc jogszabály rendelkezéseinek feltárása képezte. Munkámat nagyban megnehezítette a források rendkívül szűkös volta.

Sulla törvényei közül három (*lex de sicariis et veneficis*, *lex testamentaria nummaria*, *lex de iniuriis*) a császárság hosszú évszázadai alatt is hatályban maradt, így e jogszabályok a iustinianusi törvénytűben is helyet kaptak. A *Codex* és a *Digesta* szövegeiből azonban csak nagyon keveset tudhatunk meg a *lex Corneliák* eredeti rendelkezéseiről. A *Codex* kizárólag azokat a császári rendeleteket tartalmazza, melyek kiegészítették a sullai rendelkezéseket. A *Digesta* pedig a klasszikus jogtudósok vitás kérdésekre adott saját álláspontjait, valamint azokat a *senatusi* határozatokat és császári *constitutiókat* közli, melyek továbbfejlesztették a törvények eredeti szabályait, s melyekre a klasszikus római jog jeles képviselői hivatkoztak munkáikban. Egyes posztklasszikus jogtudományi munkák (a Paulusnak tulajdonított *Sententiarum libri*, ill. a *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*) szintén tartalmaz ugyan a *lex Corneliákkal* foglalkozó fejezeteket, e forrásokból sem lehet azonban többet megtudni a sullai törvények eredeti normáiról.

* Miskolci Egyetem ÁJK Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Szabó Béla tanszékvezető egyetemi tanár

A többi öt sullai büntetőtörvényről még kevesebb információval rendelkezünk. E jogszabályokat ugyanis megalkotásuk után néhány évtizeddel újabb törvények váltották fel. A klasszikus és posztklasszikus forrásaink pedig természetesen már csak azokkal a törvényekkel foglalkoznak, melyek az adott szabályozási tárgyban a sullai törvények helyébe léptek.

Az irodalmi források sem sokkal használhatóbbak jogi forrásainknál. A történetírók szinte semmit sem mondanak Sulla büntetőtörvényeiről. Az antik szerzők közül egyedül Cicero az, akinek perbeszédeiből következtetni lehet a *dictator* törvényeinek egyes rendelkezéseire. Sajnos azonban Cicero a fennmaradt vád-, illetőleg védőbeszédeiben – a mai ember számára teljesen érthetetlen módon – szintén csak nagyon kevésszer utal a vád tárgyává tett bűncselekményeket szabályozó törvények előírásaira.

A kutatást – legalább is nagyvonalakban – ki kellett terjesztenem a sullai reformok előzményeire és a *dictatura* éveit követő későbbi jogalkotás eredményeire is. Az előzmények ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy lássuk, mely büntető rendelkezések léteztek már Sulla előtt is Rómában, s ezekből mit vett át, ill. ezekhez képest milyen új szabályokat vezetett be a *dictator*. A későbbi jogszabályok vizsgálata pedig azért vált szükségessé, hogy megállapíthassuk, milyen elemeket vettek át a későbbi jogalkotók Sulla törvényeiből, vagyis mennyire épült a későbbi jogalkotás a sullai reformokra, ill. melyek azok a szabályok, amiket csak később vezettek be, s ebből következően melyek azok a normák, amiket még nem tartalmazhattak a *dictator* törvényei.

Az egyes törvények vizsgálatakor számos olyan problémával kellett megbirkóznom, melyek vonatkozásában homlokegyenest eltérő álláspontok léteznek a szakirodalomban. E vitás kérdések megválaszolásakor igyekeztem a leglogikusabb megoldást megtalálni, szem előtt tartva azokat a jogpolitikai célokat, melyek a *dictator* szeme előtt lebegtek. Ezek után arra is választ kellett adnom, hogy mennyiben sikerült Sullanak a kitűzött célokat megvalósítania? Végül hogyan értékelhetjük összességében Sulla büntetőjogi reformjait? Tekinthető-e a római büntetőjog kodifikációjának a *dictator* alkotása, vagy jóval kevesebbre kell értékelnünk Sulla törvényalkotó munkáját? Értekezésem záró fejezetében e problémákra igyekeztem választ találni.

II.

A kutatás eredményei

1. Róma a második pun háború kitörését követő alig egy évszázad alatt az egész Földközi-tenger medencéjén uralkodó világbirodalommal vált. E hirtelen külpolitikai változás beláthatatlan gazdasági következményekkel járt, melyek hatására a társadalmi rétegződés elmélyült. A társadalmi problémák megoldatlanságából fakadó feszültség a politikai élet eldurvulásához, nyílt erőszak alkalmazásához, a szükségállapot kihirdetéséhez, s végül a polgárháború kirobbanásához vezetett, ami a köztársasági államrend teljes szétzilálódását, a polgárok személyi és vagyoni biztonságának megszűnését eredményezte. A polgárháborús harcokból Kr. e. 82-ben L. Cornelius Sulla került ki győztesen, aki – mint *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae* – az anarchia felszámolását és a köztársasági államrend megszilárdítását többek között a római büntetőjog széleskörű reformja által kívánta biztosítani.

Sullát büntetőjogi reformjainak kidolgozásakor az alábbi célok vezérelték: a már működő büntetőbíróságok átszervezése, hatáskörük kiterjesztése és új törvényszékek felállítása, ezzel összefüggésben a népgyűlések büntetőbíróági szerepének további

csökkentése, a bírói kar újjászervezése a szakszerű ítélkezés biztosítása érdekében, az elkövetők felelősségre vonásának megkönnyítése a büntetőeljárás szabályainak módosítása által, a büntető igazságszolgáltatás zavartalan rendjének biztosítása, a bírói korrupció felszámolása, a korábbi *crimenek* elkövetési magatartásainak pontosítása, tényálláskörük kitágítása és új *crimenek* kialakítása, a közrend elleni bűncselekmények felszámolása, a közbiztonság megszilárdítása, az állami vagyon fokozott védelme, a pénzgazdálkodás zavartalanságának biztosítása, a helytartók és más tisztségviselők hatalomgyakorlásának fokozott ellenőrzése, a hivatali munka fegyelmezettségének biztosítása, a katonai bűncselekmények megfékezése, s végül a büntetések szigorítása, fokozva ezáltal a büntettek elkövetésével szembeni visszatartó erőt.

2. E célok megvalósítása érdekében – mint már említettem – Sulla nyolc törvényt alkotott. Sorrendben az első általam vizsgált törvény a *lex Cornelia iudiciaria*, mely a büntetőbírói hatalmat visszaadta a *senatorok* kezébe. Sokak szerint Sulla ezt az oligarchikus restauráció jegyében tette, véleményem szerint azonban itt a *dictator* politikai szempontok helyett inkább szakmai szempontok vezették. Sulla ugyanis a *senatusi* tagságot a *quaestura* előzetes viseléséhez kötötte, mivel a *quaestori* tisztség ellátása során megfelelő jártasságot lehetett szerezni a közéletben. A *dictator* tehát azt akarta elérni, hogy azok ítélkezzenek, akik már rendelkeznek bizonyos tapasztalatokkal a közszférában, s akik így e feladat ellátására szakmailag a legmegfelelőbbnek tűnnek.

A törvény emellett eljárásjogi reformokat is tartalmazott. Az egyes bűnügyekben eljáró esküdszékek megalakítása Kr. e. 122-től úgy történt, hogy a vádló kiválasztott a bírák névjegyzékéből bizonyos számú polgárt, akik közül a vádlott kijelölhette azokat a személyeket, akik végül ítélkeztek az ügyben (*editio iudices*). Ez az eljárási rend nyilvánvalóan kedvezett a vádlónak, hiszen a vádlott már csak azok között az esküdtek között válogathatott, akiket a vádló kiválasztott. Sulla az eljárási szabályok jelentős módosítása által kiegyenlítette az egymással szemben álló felek esélyeit. Törvénye értelmében az eljáró esküdszék megalakítása *editio* helyett a *sortio-reiectio-subsortio* egymást követő három aktusából álló eljárás útján történt. A törvényszék elnöke az esküdtek közül kisorsolta az adott ügyben ítélkező személyeket (*sortio*). Ha a kisorsolt bírák közé olyan személyek kerültek, akikkel szemben a feleknek bármiféle kifogásuk volt, kérhették azok kizárását (*reiectio*). Ilyenkor az elnök újabb sorsolás által más személyekkel egészítette ki az esküdszéket (*subsortio*).

Mivel a felek által kizárható személyek számának korlátozás nélkül hagyása megbéníthatta volna a törvényszék működését, Sulla pontosan meghatározta mind a vádló, mind a vádlott számára, hogy legfeljebb hány esküdtbíró kizárását kérheti. Ez a szám a felek társadalmi rangja szerint különbözött: míg a *senatori* rend tagjai maximum 6, mások maximum 3 esküdt személyét utasíthatták vissza. E szabályok látszólag a társadalmi különbségeket erősítették, s a többi rend tagjaihoz képest kedvezőbb helyzetbe hozták a *senatorokat*. Ez azonban tévedés. A *dictator* éppen arra törekedett, hogy kiegyenlítse a különböző társadalmi helyzetű polgárok esélyeit. Egyetértek GREENIDGE azon álláspontjával, amely szerint a *senatorok* és a többi rendhez tartozók közötti különbségtételt egyszerűen az indokolta, hogy egy *senatornak* személyes ismeretségei révén valószínűleg több barátja és ugyanakkor több ellensége is volt a bírák között, mint másoknak, s ezért egy *senator* ügyében több esküdt lehetett elfogult, mint más személyek ügyeiben.

Végül Sulla jelentősen megváltoztatta az ítélethozatali eljárás (*sententiae latio*) szabályait is. Az ítélethozatal szavazás útján történt, ami eredetileg mindig írásbeli és titkos volt. Sulla ezzel szemben a vádlott számára lehetővé tette a nyílt szavazás választhatóságát. E

rendelkezés célja az lehetett, hogy a bírák felelősségteljesebben döntsenek, hiszen akinek nyíltan kell állást foglalnia valamilyen kérdésben, annak nagyobb a személyes felelőssége, mint annak, aki a döntéshozó testület tagjaként titkosan adja le voksát; az utóbbi esetben a döntésért való felelősség súlya jobban megoszlik a tagok között.

3. A *lex Cornelia de repetundis* számos eljárásjogi rendelkezést átvett a korábbi jogszabályokból (így pl. a *divinatio* és a *comperendinatio* intézményét), s a bizonyítás könnyítése céljából lehetővé tette a serdületlenek tanúként való meghallgatását. A *dictator* valószínűleg továbbcsélesztette a hivatali visszaélés büntetnének (*crimen repetundarum*) tényálláskörét. Véleményem szerint a törvény nemcsak olyan cselekményeket szabályozott, amelyeket kizárólag a tartományi lakosok sérelmére lehetett elkövetni: büntetni rendelt például minden olyan személyt, aki – bármilyen ügyben – pénzt fogadott el a bírói ítéletért.

E *crimen* körében a legfőbb problémát a sullai törvény által meghatározott büntetés jelenti. Egyesek (MOMMSEN, SANTALUCIA) szerint a *dictator* a bűncselekménnyel okozott vagyoni hátrány kétszeresét kitevő pénzbüntetést (*duplum*) egyszeresre (*simplum*) enyhítette. Ezt azonban kizárhatjuk, hiszen Cicero azt állítja, hogy a *crimen repetundarum*-ot szabályozó egymást követő törvények fokról-fokra szigorították a büntetést (Cic. *off.* 2,21,75), s a szankció enyhítése Sulla kemény büntető jogpolitikájával egyébként sem hozható összhangba. Sokkal valószínűbb tehát, hogy a *dictator* a kétszeres pénzbüntetésnél súlyosabb joghátrányt írt elő. Olyan álláspont is létezik (VENTURINI, LINTOTT), amely szerint Sulla az *interdictio aquae et ignis* alkalmazásával száműzetésbe kényszerítette a büntett elkövetőit. Ezt is elvethetjük, hiszen ilyen súlyos büntetést Caesar sem írt elő: ő a büntetést oly módon szigorította, hogy az elítélteket kizárta a *senatus*-ból (Suet. *Caes.* 43). Ebből következően azok (SHERWIN-WHITE, PONTENAY DE FONTETTE) nézetét fogadhatjuk el, akik szerint Sulla a kétszeres pénzbüntetést két és félszeresre emelte. Erre Cicero szavaiból következtethetünk: a szónok a Verres elleni perben a vádlott által okozott vagyoni kárt 400.000 *sestertius*-ra becsülte (Cic. *1 Verr.* 18,56), s ennek megfelelően 1.000.000 *sestertius* összegű pénzbüntetés kiszabását kérte (Cic. *div. Caec.* 5,19).

4. A következő törvény a *lex Cornelia de sicariis et veneficis*, mely a *quaestio de sicariis* és a *quaestio de veneficis* összevonásával létrehozta a különböző élet elleni büntetteket egységesen elbíráló *quaestio de sicariis et veneficis*-t. Sulla valószínűleg két ilyen törvényszéket állított fel: míg az egyik illetékessége Rómára és közvetlen környékére korlátozódott, a másik a fővároson kívüli itáliai területeken elkövetett bűnügyekben ítélkezett.

A törvény alapján nemcsak azt lehetett felelősségre vonni, aki erőszakos úton vagy méreggel embert ölt, hanem azt is, aki emberölési vagy rablási célból (*hominis occidendi furtive faciendi causa*) fegyvert tartott magánál, továbbá aki szándékosan tüzesetet okozott, s aki főbenjáró bűnügyben – akár aktív, akár passzív – vesztegetést követett el vagy ilyen ügyben hamis tanúvallomást tett. A törvényt *peregrinusok*, sőt idegen rabszolgák meggyilkolása esetén is alkalmazni lehetett, nem volt büntethető viszont az, aki proskribált személyt ölt meg, s ugyanígy az sem, aki saját rabszolgáját vagy a hatalma alatt álló gyermekét ölte meg. A törvény által büntetendővé nyilvánított magatartások többsége (fegyver birtokban tartása emberölési vagy rablási célból; mérge előállítása, eladása, megvásárlása, birtokban tartása emberölés céljából; hamis bizonyítékok beszerzése, hamis tanúzás, bírói vesztegetés ártatlan személy főbenjáró ügyben való elítélése céljából) alaki (immateriális) jellegű bűncselekményt képezett: megvalósulásukhoz semmiféle eredménynek nem kellett beállnia. A határozott célzatra tekintettel e cselekményeket kizárólag egyenes

szándékkal (*dolus directus*) lehetett elkövetni.

E törvény szankciója is vitatott az irodalomban. A *communis opinio* szerint az elkövetőkre száműzetés (*interdictio aquae et ignis*) várt, LEVY szerint viszont a sullai törvény halálbüntetést írt elő. A német romanista álláspontját arra alapozza, hogy a törvényre utaló forrásokban található „*quaerito de capite eius*” kifejezés kizárólag olyan büntetőeljárást jelezhet, melynek során halálbüntetés szabható ki. LEVY téved, amikor úgy gondolja, hogy a „*caput*” kifejezés Sulla idején kizárólag az emberi életet jelentette. Ezt a szót valószínűleg már ebben a korban is használták a jogképességgel kapcsolatban, s ezért minden olyan eljárást főbenjárónak (vagyis a vádlott „*caput*”-ját, azaz jogalanyiságát érintőnek) tekintettek, amelynek eredményeképpen a terhelt elveszthette polgárjogát. LEVY álláspontjának megalapozottságát Suetonius egyik kijelentése szintén kétségbe vonja: a történetíró említést tesz arról, hogy Caesar a gyilkosokat száműzetéssel sújtotta (Suet. *Caes.* 42). Mivel tudjuk, hogy Caesar a büntetésekkel általában tovább szigorította, egyértelműen kizárható, hogy Sulla az élet elleni bűncselekmények elkövetőit halállal büntette volna. Az elkövetőket a sullai törvény alapján is „csupán” *interdictio*-val sújtották: az elítéltek meghatározott időn belül kötelesek voltak elhagyni hazájukat, ha ezt nem tették, bárki büntetlenül megölhette őket. Egyetlen kivételt a súlyosabban minősülő rokongyilkosság (*parricidium*) jelentett: ebben az esetben továbbra is a zsákba varrást (*poena cullei*), a halálbüntetés ezen ősi, szakrális módját alkalmazták.

Végül kiemelhető, hogy azoknak a súlyos bűncselekményeknek a felderítését, melyek alapjaiban veszélyeztették a társadalom rendjét, Sulla azáltal kívánta elősegíteni, hogy jutalomban részesítette a feljelentőket. A törvény értelmében az, aki egy rabszolgatartónak a saját szolgálai által történő meggyilkolása esetén feljelentette az elkövetőket, pénzjutalmat (*praemium*) kapott.

5. Az általam vizsgált negyedik törvény a *lex Cornelia de ambitu*, melynek a létezését egyesek (pl. FASCIONE) kimondottan tagadják. Véleményem szerint Sulla széleskörű büntetőjogi reformintézkedéseinek a köztársasági kor egyik legjellemzőbb büntetése, a választási vesztegetésre (*crimen ambitus*) mindenképpen ki kellett terjednie. A források szerint egy *lex Cornelia* oly módon szigorította e rendkívül gyakori bűncselekmény jogkövetkezményeit, hogy a pénzbüntetésben részesülő elkövetőket 10 évre eltiltotta a hivatalviseléstől (Schol. Bob. 78). E tízéves időtartam feltűnően összecseng a *lex Cornelia de magistratibus* előírásaival: e sullai törvény megtiltotta, hogy ugyanazt a hivatalt bárki 10 éven belül kétszer betöltse. Ez nagyban valószínűsíti, hogy az *ambitus* büntetését is Sulla egészítette ki az említett módon.

A büntetés szigorítása mellett Sulla az elkövetők felelősségre vonását is igyekezett megkönnyíteni. A nagyobb főhivatalnokok (*magistratus maiores*) választását Rómában eredetileg mindig az év végén, általában novemberben bonyolították le, s e *magistratusok* – a Kr. e. II. század közepétől – szokás szerint január 1-jén foglalták el hivatalukat. E megszokott renden a *dictator* változtatott: a választások időpontját előrehozta júliusra. E sullai újítás elsősorban a választási vesztegetések üldözésének megkönnyítését szolgálta. E büntetettek elkövetőinek felelősségre vonása ugyanis komoly nehézségekbe ütközött: a hivatalba lépett *magistratus* ellen már nem lehetett büntetőeljárást indítani, a novemberi (esetleg decemberi) választás és a hivatalba lépés időpontja között pedig olyan rövid volt az időköz, hogy az alatt komolyabb vizsgálat lefolytatására nem volt lehetőség. A választások időpontjának előrehozatala ezért jelentősen megkönnyítette a vesztegetési ügyek felderítését, s a vádemeléshez szükséges bizonyítékok beszerzését.

BAUMAN és SANTALUCIA álláspontjával szemben azok (pl. GRUEN, JONES,

LINDERSKI, WALLINGA) nézetét osztom, akik szerint nem Sulla állította fel Rómában az első *quaestio perpetua de ambitu*-t. E törvényszéket valószínűleg már C. Gracchus létrehozta.

6. A *lex Cornelia de maiestate* átfogó jelleggel kívánta szabályozni a római nép fensége megsértésének (*crimen laesae maiestatis populi Romani*) különböző tényállásait, s magába olvasztotta a korábbi jogszabályok rendelkezéseit. A törvény elsősorban a tartományi helytartók visszaéléseit szankcionálta: így például büntetni rendelte azt, aki a római nép vagy a *senatus* engedélye nélkül átlépte provinciája határát, önkényesen háborút indított, a súlyos bűntettek elkövetőit nem részesítette megfelelő büntetésben, hivatali utódjának megérkezése után nem hagyta el a tartományt ill. nem adta át időben a hadsereget.

A helytartókon kívül minden más *magistratus* is felelősségre vonható volt a törvény alapján, ha hivatalához méltatlan magatartást tanúsított. A legsúlyosabb katonai vétségek (pl. a parancsmegtagadás és a zendülésre való felbujtás) szintén a törvény tényálláskörébe tartoztak. Bár a törvény elsősorban a tisztségviselők visszaélései ellen irányult, olyan magatartásokat is büntetendővé nyilvánított, melyeket bármely polgár elkövethetett. Így például büntetés alá esett az, aki a római sereget árulás által kiszolgáltatta az ellenségnek, s a jogszabály szerint büntették azt a magánszemélyt, aki csalárd szándékkal *magistratus*nak adta ki magát. Nem helyes tehát ZUMPT azon álláspontja, amely szerint a sullai törvény alapján csak *magistratus*ok és *senato*rok ellen lehetett eljárni. A törvény értelmében a *crimen maiestatis* közönséges, és nem különös bűncselekmény volt; tettesének nem kellett feltétlenül bármiféle személyes kvalifikáltsággal rendelkeznie.

Egyesek (pl. MOMMSEN, HENDERSON, SHERWIN-WHITE) szerint az első *quaestio perpetua de maiestate* felállítása Sulla nevéhez fűződik. Ezzel az állásponttal szemben azok (pl. REIN, ZUMPT, LENGLE) nézetét osztom, akik szerint e törvényszéket már a *lex Appuleia de maiestate* létrehozta Kr. e. 103-ban. ZUMPTtal és BAUMANNal ellentétben osztom REIN azon álláspontját, amely szerint Sulla a *quaestio de maiestate* működésének hatékonyságát azáltal kívánta elősegíteni, hogy e bűncselekmény körében lehetővé tette a szabad személyek kínvallatását.

Annak ellenére, hogy a *dictator* megpróbálta a *crimen maiestatis* elkövetési magatartásait pontosan körülírni, a büntett fogalma továbbra is homályos maradt, ami alaptalan vádemelésekre adott lehetőséget. Ezzel kapcsolatban nem értek egyet ROGERS azon álláspontjával, amely szerint a *dictator* a *crimen maiestatis* vonatkozásában kizárta a hamis vád (*calumnia*) miatti felelősségre vonást. Sulla semmiképpen sem akarhatta azt, hogy tág tere nyíljon az alaptalan vádaskodásnak. Így ugyanis a büntetőjog újból a napi politika és a demagógia eszközévé silányult volna, a *dictator* pedig – a népgyűlések büntetőbíróági hatáskörének korlátozása révén – éppen az ilyen jelenségeket akarta felszámolni.

A *crimen maiestatis* büntetése szintén vitatott az irodalomban. LEVICK – elsősorban LEVY álláspontjára támaszkodva – a *communis opinio*val szemben azt állítja, hogy a sullai törvény halálbüntetést írt elő. Ezt a nézetet nem osztom. Újra utalnék Suetonius soraira, melyek szerint Caesar a büntetéseket szigorította (Suet. *Caes.* 42). Ebből az következik, hogy Caesar törvényei nem lehettek enyhébbek Sulla rendelkezéseinél. Caesar pedig Cicero szerint a *crimen maiestatis* elkövetőit száműzetéssel sújtotta (Cic. *phil.* 2,9). Sulla tehát nem írhatott elő halálbüntetést! A *dictator* törvényében meghatározott szankció valószínűleg szintén *interdictio aquae et ignis* volt. Az a RUDORFF és MOMMSEN nevéhez fűződő álláspont sem helyes azonban, amely szerint a politikai bűncselekmények vonatkozásában Sulla törölte el a halálbüntetést. A *crimen maiestatis* büntetése ugyanis már a korábbi törvények szerint is csupán száműzetés volt.

7. A *lex Cornelia de peculatu* létezését – a *lex Cornelia de ambitu*-hoz hasonlóan – többen (pl. KUNKEL) vitathatónak tartják. Véleményem szerint Sulla büntető jogalkotási programjából az állami javak elsikkasztásának (*crimen peculatus*) újraszabályozása semmiképpen sem maradhatott ki. Törvénye valószínűleg összefoglalta és újabb tényállásokkal szélesítette e rendkívül jelentős büntett fogalmát.

A büntett elkövetési tárgya nem korlátozódott az állami pénzekre, de nem tartozott a jogszabály hatálya alá a városi önkormányzatok vagyonának elsikkasztása. A törvény főként azt kívánta elérni, hogy a tisztségviselők becsületesen kezeljék a rájuk bízott állami javakat, s így elsősorban a *magistratusok* visszaéléseit büntette. A törvény szerint *peculatus*t követett el az a *quaestor*, aki elsikkasztotta a hadsereg ellátására szánt összeget, továbbá az a helytartó, aki saját hasznára kölcsönöket folyósított a kezelésében lévő közpénzekből. Lehetőség nyílt azok ellen is vádat emelni, akik elmulasztottak elszámolni a közhivataluk betöltése idején birtokukba került közpénzekkel. Ezen a címen az elkövető örökösei is perelhetők voltak, mégpedig határidő nélkül. A törvény emellett a közvagyon magánosok általi megkárosítását is büntette.

KEAVENEY álláspontjával szemben azok (pl. LENGLE, GRUEN) nézetét osztom, akik szerint már jóval a sullai *dictatura* éveitől is működött Rómában *quaestio perpetua de peculatu*. Abban viszont egyetértek ZUMPTtal, hogy e törvényszéket – hatáskörének jelentős kiterjesztése által – Sulla alakította át *quaestio de peculatu et sacrilegio*-vá, biztosítva ezáltal az isteni jog alá tartozó szent dolgok (*res sacrae*) tolvajainak hatékonyabb üldözését. A büntett elkövetőivel szemben a *dictator* az okozott vagyoni kár többszörösét kitevő pénzbüntetés (*multa*) alkalmazását írta elő.

8. A *lex Cornelia testamentaria nummaria* mind a *tabulae testamenti* hamisítását, mind a pénzhamisítást közüldözés alá eső bűncselekménnyé nyilvánította, s mindkét büntett tényállásait részletesen szabályozta. ZLINSZKY JÁNOS professzor úr hívta fel a figyelmet arra, hogy e törvény eredetileg nem a végrendelet-hamisításról, hanem csak a *tabulae testamenti* hamisításáról rendelkezett, hiszen e táblák Antoninus Pius császár uralkodása (Kr. u. 138-161) előtt nem minősültek írásbeli végrendeletnek, csupán a *testamentum per aes et libram* megtörténtének bizonyítékául szolgáltak. A szakirodalomban így mindenki pontatlanul fogalmaz, aki azt állítja, hogy a sullai törvény a végrendelet-hamisítás tényállásait tartalmazta. A törvény büntetni rendelte a hamis *tabulae testamenti* készítését (*scribere*), lepecsételését (*signare*), hitelesítését (*recitare*), más érvényes tábláinak jogellenes elvételét erőszakkal (*eripere*) vagy erőszak alkalmazása nélkül (*amovere*), ezek elrejtését (*celare*), hamis táblákkal való kicserélését (*subicere*), jogtalan felnyitását (*resignare*), tartalmának mással való közlését (*aperire*), a szöveg részleges (*interlinere*) vagy teljes törlését (*delere*), az örökhagyó akaratának eltávolítását (*supprimere*).

A jogszabály további fejezete szankcionálta az ezüstérmék (*nummus argenteus*) hamisítását, ill. az ónból és ólomból készített érmék (*nummus stanneus, plumbeus*) ezüstérmeként való kiadását. KOCHER és CROOK álláspontjával szemben azok (TAUBENSCHLAG, GRIERSON, SANTALUCIA) nézetével értek egyet, akik szerint Sulla az aranyérmék (*nummus aureus*) hamisítását nem büntette, mivel ilyen fizetőeszközt akkoriban még nem bocsátottak ki rendszeresen; az aranyat a kereskedelmi forgalomban ekkor még csak rudakba öntve használták. Az aranyrudak készítésekor azonban az arany más, kevésbé értékes fémekkel való ötvöztetését természetesen már Sulla is büntette.

A *dictator* e bűncselekmények elbírálására egy új, önálló törvényszéket állított fel (*quaestio testamentaria nummaria*), a törvény által meghatározott büntetés pedig száműzetés (*interdictio aquae et ignis*) volt.

9. A polgárháború alatt rendkívül megnőtt Rómában az erőszakos cselekmények száma. Ez feltétlenül szükségessé tette a személysértésre (*iniuria*) vonatkozó jogszabályok módosítását, amit az általam vizsgált utolsó sullai törvény, a *lex Cornelia de iniuriis* valósított meg. A törvény három tényállást szabályozott: a fájdalommal járó *verberatiót*, a fájdalom nélküli *pulsatiót* és az erőszakos magánlaksértést (*domum vi introire*).

Míg a *verberatio* verést, ütlegetést jelentett, a *pulsatio* a sértett lökdösésével, taszigálásával valósult meg. E két tényállás átölelte a mai értelemben vett tettleges becsületsértés és testi sértés valamennyi esetét. Egyetértek POLAKKAL abban, hogy a magánlaksértést azért kellett büntetendővé nyilvánítani, mert a családi otthont védő szakrális normák Sulla idején már nem jelentettek a bűnelkövetők számára komoly visszatartó erőt.

SMITH nézete szerint a törvény azt is büntetni rendelte, aki más jó hírét, becsületét sértő írásos művet (*liber famosus*) készített, szerkesztett vagy közzétett; ebben az esetben a marasztalás tanúképtelenséget (*intestabilitas*) vont maga után. LEVY ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy e tényállásokat csak a császárkorban nyilvánították büntetendővé. Véleményem szerint az utóbbi nézetet fogadhatjuk el. Az írásbeli becsületsértés ill. rágalmazás Sulla által való büntetendővé nyilvánítása összeegyeztethetetlen azokkal a forrásokkal, melyek egyöntetűen állítják, hogy a *lex Cornelia* alapján csak a fentebb említett három esetben volt helye perindításnak. Ha pedig figyelembe vesszük a történelmi kor körülményeit, a durva, erőszakos cselekmények elszaporodottságát, szintén arra a következtetésre juthatunk, hogy a *dictator* valószínűleg nem a gúnyolódó iratok szerzőinek üldözésével foglalkozott.

Évszázadok óta vita tárgyát képezi, hogy a törvény előírásai szerint formuláris vagy *quaestio*s eljárásnak volt-e helye: míg a glosszátorok az előbbi nézetet képviselték, CUIACIUS az utóbbi álláspontra helyezkedett. A tudományos vita e problémával kapcsolatban máig nem zárult le. A magánjogi eljárás mellett általában három érvet szoktak felhozni: a források terminológiáját (elsősorban az „*actio*” és az „*agere*” kifejezések használatát), az aktív legitimációnak a sértettekre való korlátozását és a perbeli képviselet lehetőségét. Ezek az érvek könnyen cáfolhatók, elegendő, ha megvizsgáljuk a *quaestio de repetundis* eljárását szabályozó *lex Acilia* szövegét: itt is többször előfordulnak az említett kifejezések, a vádlóként felléphető személyek körét e törvény is a sértettekre korlátozta, s szintén lehetővé tette a vádbeli képviseletet. Ezen kívül a *lex Acilia* ugyanazokat a személyeket zárta ki a bírák sorából, mint a sullai törvény. Végül a *lex Cornelia*-val kapcsolatos forrásokban találkozhatunk a „*reum recipere*” kifejezéssel (Ven. Sat. D. 48,2,12,4), ami egyértelműen *quaestio*s eljárásra utal. Mindebből arra következtethetünk, hogy a sullai törvény alapján egy *quaestio* előtti vádemelésnek volt helye, s így az eljárás – annak ellenére, hogy kizárólag a sértett léphetett fel vádlóként, s hogy lehetőség volt a perben képviseletre – a *iudicia publica* sorába tartozott.

Egyesek (KEAVENEY, SANTALUCIA) szerint a *quaestio de iniuriis* nem állandó, hanem egy esetről-esetre felállított, *ad hoc* bíróság volt. Ez az álláspont véleményem szerint erősen vitatható. A közbűncselekmények között valószínűleg a *crimen iniuriae* volt az egyik leggyakoribb (minden bizonnyal többször követtek el testi sértést, mint pl. *crimen maiestatis*-t), s ezért e büntett elbírálására egy állandó törvényszék felállítása mindenképpen indokolt lehetett. Mások (pl. CLOUD) szerint a *crimen iniuriae* esetén állandó, de nem önálló bíróság járt el: a büntett elbírálása a *quaestio de sicariis et veneficis* hatáskörébe tartozott. Ezt az álláspontot sem tartom logikusnak. Sulla törvénye – mint láttuk – olyan speciális eljárási szabályokat állapított meg, melyek egy önálló *quaestio perpetua de iniuriis* létezésére utalnak.

A bűncselekmény szankciója szintén rendkívül vitatott. REIN szerint a büntetés *aquae*

et ignis interdictio volt. Ez nem valószínű, hiszen egyszerű taszigálás, lökdösés esetén a száműzetés túlzottan szigorú büntetés lett volna. A büntetés ezért csak pénzbüntetés lehetett. Egyesek (MOMMSEN, HITZIG, STEINWENTER) szerint e pénzbüntetésnek fix összege volt, mások (PUGLIESE, LÜBTOW, VÖLKL, HAGEMANN) szerint a büntetés összegét becsléssel állapították meg. Véleményem szerint az utóbbi álláspont fogadható el. A tarifális büntetés óriási visszalépést jelentett volna a *praetori* újításokhoz képest: az eltérő súlyú cselekmények (pl. egy arculütés és egy maradandó fogyatékoságot okozó testi sértés) mindenképpen eltérő összegű pénzbüntetés kiszabását indokolták. A differenciálás legegyszerűbb módja pedig csakis a becselő eljárás (*aestimatio*) lehetett.

Végül felmerül a kérdés, hogy hogyan viszonyult egymáshoz az *actio iniuriarum praetoria* és az *actio legis Corneliae de iniuriis*? A GIRARD álláspontjával ellentétben – a *communis opinio*-val egyező – véleményem szerint testi bántalmazás esetén bármely keresetet meg lehetett indítani, de a két *actio* kölcsönösen kizárta egymást. A reál *iniuria* sértettje tehát szabadon választhatott, hogy az elkövetővel szembeni igényét a *praetori edictum* vagy a sullai törvény alapján érvényesíti. A *criminalis* út választása számos előnnyel járt: a tettest nem a sértettnek kellett a törvényszék elé állítania, s az eljárást a vádlott távollétében is le lehetett folytatni, a büntetés végrehajtása pedig hivatalból történt.

10. Az anyagi és eljárási jog szabályainak ez az átfogó rendezése óriási előrelépést jelentett a római büntetőjog fejlődésének történetében. Sulla uralmi rendszere azonban nem volt tartós: röviddel a *dictator* lemondása és halála után összeomlott. A társadalmi ellentétek újabb polgárháborús harcokhoz vezettek, melyek végül Augustus principátusába torkolltak. Sulla hosszú távú politikai célja, a köztársaság megszilárdítása tehát egyértelműen megghiúsult. Ez azonban nem vonta maga után a teljes sullai reformmú megsemmisülését: a *dictator* számos rendelkezése túlélte a köztársaság bukását. A büntetőjog területén bevezetett újítások és reformintézkedések jelentős része a Római Birodalomban mindvégig hatályban maradt, s szilárd alapját képezte a római büntetőjog császárkori fejlődésének.

Az egyes kutatók rendkívül eltérő módon értékelik Sulla büntető jogalkotását. MOMMSEN szerint a *dictator* által alkotott büntető jogszabályok összességét a világ első büntetőtörvénykönyvének tekinthetjük. BRUNT ezzel szemben azt mondja, hogy nem szabad túlértékelni Sulla tevékenységét; a *dictator* azon túl, hogy felállított néhány új törvényszéket és módosította a korábbi büntetőtörvényeket, semmi különöset nem tett: egyetlen jelentős új elvet sem vezetett be.

Véleményem szerint az igazság e két szélső álláspont között van. MOMMSEN mindenképpen túlértékeli Sulla reformjait. Igaz, hogy a *dictator* jogalkotása minden súlyos büntetetre kiterjedt, s – magába olvasztva a korábbi jogszabályok előírásait – igyekezett átfogó szabályozást nyújtani, tevékenységét mégsem nevezhetjük kodifikációnak, hiszen büntetőjogi rendelkezései közel sem alkottak rendszerezett, összefüggő és egységes törvényművet. Sullának valószínűleg nem is szerepelt a céljai között a római büntetőjog kodifikációja. Sulla büntető jogalkotása egy fejlődési folyamat szerves részét alkotta, melynek előzménye is, és folytatása is volt.

BRUNT szintén túloz azonban, amikor teljesen lebecsüli a *dictator* jogalkotó tevékenységét. Igaz, hogy Sulla egyetlen olyan új jogelvet sem vezetett be, mely egészen új alapokra helyezte volna a büntetőzést Rómában, de a *dictator* alapvető célja nem is új rendelkezések megalkotása volt, hanem sokkal inkább a már meglévő szabályok összehangolása és egységesítése, valamint a korábbi *crimenek* fogalmának pontosabb meghatározása.

Vitathatatlan, hogy Sulla rendelkezéseinek nagy része hatástalan maradt: a *lex de*

sicariis et veneficis és a *lex de iniuriis* nem szilárdította meg tartósan a közrendet, a *lex iudiciaria* nem biztosította az esküdtbírák szakszerű és pártatlan ítélezését, s a *lex de ambitu* sem szorította vissza a tisztségviselő-választásokon elterjedt korrupciót. Mindezeknek azonban nem az volt az oka, hogy e törvények rosszak voltak: a problémák okait máshol kell keresnünk. Sulla reformjai elsősorban azért nem voltak eredményesek, mert a *nobilitas*ból hiányzott az elődöket jellemző erkölcsi tartás. Másrészt a társadalmi problémákat a köztársasági rend keretei között már nem lehetett megoldani: e problémákat csak a császárság intézményrendszerének fokozatos kiépítésével lehetett felszámolni.

III.

A kutatási eredmények hasznosítási lehetőségei

A hazai jogi irodalomban Sulla büntetőtörvényeivel kapcsolatosan eddig egyetlen cikk, tanulmány sem készült. A *dictator* büntetőjogi reformjainak átfogó, monografikus feldolgozására pedig még nemzetközi szinten sem került sor. Értekezésem ezért mindenképpen hiánypótló alkotás.

Kutatási eredményeim elsősorban további kutatások alapjául szolgálhatnak. A jövőben mind a római büntetőjoggal, mind az európai büntetőjog történetével foglalkozók számos információt meríthetnek dolgozatomból. Ezen kívül a sullai életművet, a *dictator* történelmi szerepét vizsgáló ókortörténészek is hasznosíthatják értekezésem megállapításait.

A kutatás eredményei az oktatás terén is jól hasznosíthatók. A dolgozat anyagának nagy része beépíthető – illetőleg részben már be is épült – a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán 1998-tól általam jegyzett „Római büntetőjog” című speciális kollégium anyagába.

Az értekezés egyes részeredményeit korábban már publikáltam, néhány terület még publikálásra vár.

IV.

Az értekezés témakörében készített publikációk jegyzéke

Sulla büntetőjogi reformjai, in: Jogtudományi Közlöny 2001/6. 275-286.

A lex Cornelia de sicariis et veneficis, in: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica 19 (2001) 301-325.

A lex Cornelia de iniuriis, in: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica 20/1 (2002) 137-155.

A lex Cornelia de maiestate, in: Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium (megjelenés alatt).

KONFERENCIA

Antik historiográfia

A budapesti és bécsi klasszika-philológiai tanszékek szervezésében tartott symposion-sorozat keretében 2002. október 17–19. között tartották az Eötvös Loránd Tudományegyetem Latin Tanszékének előadótermében (Budapest, Kecskeméti u. 10–12.) az

Antike Historiographie und ihre Rezeption

című ülészakot. A symposionon elhangzott előadások:

Hans Schwabl: *Gyges und Kroisos bei Herodot*

Borzsák István: *Eine kleine Historiographie*

Horváth László: *Algédones ophthalmón (Her. V. 18)*

Németh György: *Xenophon, der Lügner*

Bolonyai Gábor: *Der Frieden des Theramenes*

Tegyey Imre: *Alexander der Große und Polybios*

Tar Ibolya: *Narrativtechnik des Sallust*

Adamik Tamás: *Livius und der Senatsbeschluß über die Bacchanalia*

Ferenczi Attila: *Lukan und Tacitus*

Pesthy Monika: *Die Gestalt von Pontius Pilatus in den antiken Quellen*

Borhy László: *Ammianus Marcellinus mit den Augen eines Archäologen*

Maróth Miklós: *Historiographie und Rhetorik*

Michael Grünbart: *Antike griechische Historiographie und ihre byzantinische Rezeption*

Michaela Zelzer: *Adamnans Vita Columbani*

Fritz Losek: *Die Darstellung der Ungarn in der österreichischen Historiographie des 10. Jahrhunderts*

Margit Kamptner: *Zur Darstellung der Zeitgeschichte bei Johann von Viktring (14. Jh.)*

Sonja Reisner: *Die Funktionalisierung von Visionen und Wunderberichten in der mittelalterlichen Ordenshistoriographie*

Franz Römer: *Machiavelli und der frühe Tacitismus*

Elisabeth Klecker: *Gesta populi Romani: Präsentationsformen römischer Geschichte in der neulateinischen Literatur*

Sonja Schreiner: *Cato Uticensis als literarische Figur im Supplementum Lucani des Thomas May (1640): Rezeption antiker Historiographie und Epik unter Charles I*

Christine Harrauer: *Eine mythische Geschichte über Matthias Corvinus*

Robert Wallisch: *Die Belagerung von Din: Konfrontation von Islam und Christentum im Commentarius des Diego de Teive*

Déri Balázs: *Probleme der militärwissenschaftlichen Terminologie bei Matthias Bél*

Kurt Smolak: *Zu den „Roman roots“ der USA: Die Vita Georgii Washingtonii von Francis Glass*

A változatos témájú ülészak első napját a Déri Balázs és Kéringer László által vezetett Praetorius Kamarakórus nagysikerű koncertje zárta le. Az elhangzott előadások az *Acta Antiqua* 43, 2003, 3–4. számában látnak napvilágot.

Vallás, kultusz és feliratok

A Debreceni Akadémiai Bizottság székházában 2002. december 5–6-án zajlott le a

IV. Epigraphikai Kerekasztal

amelynek témája a Vallás, kultusz és feliratok volt

A kerekasztal programja:

Ioan Piso (Cluj–Napoca): *Politik und Architektur in den Fora von Sarmizegetusa*. Sarmizegetusa regia területe a falakon belül 32 ha, azokon kívül mintegy 100 ha. A városból legalább 60 lovagot ismerünk, ez magyarázza a meglepően nagy feliratos anyagot. Egyedül a forumról 100 felirat került elő és tudjuk, hogy 24 bronz császárszobor állt ott, közöttük három quadrigán. Az euergetések a kőforumot márványforummá építették át.

Bajusz István (Kolozsvár): *Az amfiteátrumokhoz köthető kultuszok a feliratok tükrében*. A porolissumi ásatás során az amfiteátrumból előkerült egy Nemesis-szentélyre utaló felirat. Az előadás a porolissumi anyag alapján vizsgálta az amfiteátrumokhoz köthető Venus-, Mars-, Hercules-, Silvanus- és Liber-kultuszokat a birodalom dunai provinciáiban.

Kovács Péter (PPKE): *Hasta – summa imperii*. Az előadás végigtekintette a hasta mint birodalmi jelvény használatát a római királyok korától a késő antikvitásig. Az erre vonatkozó források és ábrázolások jó részét már Alföldi András összegyűjtötte, de számos további, általa fel nem használt adat segítheti a hasta szimbolikájának pontosabb megértését.

Mráv Zsolt (MNM), *Egy litterae aureae felirat Intercisából*. Egy intercisai, korábban tévesen szarkofágként azonosított kőtábla csaplyukai alapján egy litterae aureae feliratot lehet rekonstruálni, amelyet a cohors I milliaria Hemesenorum sagittariorum tagjai 213-ban, Caracalla pannoniai látogatása idején állítottak a császár és Iulia Domna számára. A felíratra számítani lehetett, mivel Intercisában 1969-ben már találtak egy aranyozott bronz S-t, 1975-ben pedig egy I-t.

Szabó Ádám (MNM), *A sarmizegetusai Dolichenum építési felirata*. Az IDR, III/2, 20. felirattöredéket, a daciai Ulpia Traiana Sarmizegetusa falai között találták, a város délnyugati sarkában. A mészkőből készült feliratos tábla megmaradt töredékének magassága 68 cm, szélessége 46 cm, vastagsága 10 cm. A szépen de kissé egyenetlenül faragott betűk mérete 4,2 cm, a betűkép a Kr.u. II. század legvégére, a III. század első felére, vagyis a Severus korra jellemző formákat mutat. A tábla alsó szegélye töredezetten maradt fenn, eredeti vastagsága megállapíthatóan megmaradt, de hogy sima avagy profilált volt-e, az ma már nem látszik. A töredékes felíratot a kutatás, mint orientális vagy palmyrai isteneknek dedikált templom építési feliratát tartotta nyilván. A felírat külső és belső tartalmi elemzése, valamint a vallástörténeti és kronológiai érvek sorozata azt mutatják, hogy a következő kiegészítése valószínűsíthető a töredéknek:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dolicheno, pro salute?] | [D(omini) N(ostri) Imp(eratoris) Caes(aris) Diui Severi Pii nep(otis)?] | [?Diui Magni Ant]on[ini f(ili) M(arci) Aur(el)i Seu]l[eri [[[Alexandri]]] Pii [Fel(ici) Inu(icti) Aug(usti)?] | [?et num(eri) P]almyr(enorum) O-
[rientali(um)?], | [---]i Abraen(us?), Fl(auius?) M[arianus?], | [----] Cassi(us), Maritu[s ---] 5l
[Ma]ximus Gora, Lu[cianus?] | [---], Maximus Bars[emon? ---] | [sace]r[dot(es)] templum [a
solo?] | ex suo fecer(unt).

Összegezve: 1. Valószínűleg Iuppiter Dolichenus szentély építési felirata, melyet a lelőhelye illetve az onnan előkerült egyéb kultuszhoz köthető leletek is támogatnak. 2. Valószínűleg Severus Alexander korában állították a felíratral jelölt szentélyt. 3. Valószínűleg egy

Sarmizegetusa közeli palmyrai csapattest üdvéért is szól a dedikáció. 4. Valószínűleg az istenség hét syriai származású papja építtette az önerőből létrehozott szentélyt.

Hegyí W. György (ELTE): *Politikai ambíciók és vallásosság a köztársaság kori Rómában*. Az előadás a res publicáról alkotott teoretikus elképzelések egy fontos elemét – a férfiak generációnak folyamatos sora építette és építi a római államot (Ennius, Cato, Cicero) – vetette össze a gondolat Kr. e. 3–2. századi megjelenítésével, a *pompa funebris*szel, illetve az ezzel éppen a vizsgált kérdésben szorosan kapcsolódó elogiumokkal. Az ILS 6., illetve a Scipio sírfeliratok együttes vizsgálata segít megérteni a *vires* és a *maiores* fogalmak vallásos, politikai helyét a 3–2. századi Rómában.

Szabó Edit (DE): *A pannoniai városi vezető réteg vallásossága*. Az előadás a pannoniai városi vezető réteg feliratállítási szokásait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a mintegy 300 feliratból 154 tekinthető vallási tárgyúnak, de ezekben nyoma sincs a római kultusz válságának és a keleti kultuszok jelentős elterjedésének a 3. század során. A városi vezető réteg feliratain éppen ellenkezőleg, a hagyományos kultuszok ápolásával latinitását akarta hangsúlyozni. Ezzel magyarázható, hogy a korszakban a városi vezetők által állított 58 IOM felíratra csak 14 olyan jut, amely keleti kultuszokra (Isis, Mithras, Dolichenus) utal.

Ligia Ruscu (Cluj–Napoca), *Die griechischen Inschriften in den dakischen Provinzen*. Az előadás a Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum előmunkálatairól számolt be. Összesen 148 görög feliratot ismerünk a római Daciából, ezek közül mindössze 38 a kőfelirat. 37 pecsételt amforát is találtak. A kőfeliratok közül 3 sírfelirat, a többi fogadalmi felirat. A latin–görög bilingvisek száma 12. Az Alburnus Maiorban talált görög feliratok alapján valószínűsíthetjük, hogy a görögül beszélő népesség nem a bányászok, hanem inkább az arany által odavonzott kereskedők közül került ki.

Fehér Bence (KGRE): *Medinai emlék*. Az előadás a Hopp Ferenc Múzeum 10 arab és perzsa feliratos medinai emlékpoharát vizsgálta meg. A poharak a XIX. század vége és 1927 között keletkeztek, és 1952-ben kerültek a Múzeum gyűjteményébe. A leggyakoribb felirat az "egészséggel és jóléttel!" Az előadás címét "a Fénylő Város (=Medina) emléke, az 1356. (=1927.) évben" perzsa felíratáról kapta.

Lőrincz Ádám (ELTE): *"ΙΙΙΙΙΟΙ" egy athéni szertartáson*. Az IG II² 1368-on (=LSCG 51) szereplő hipposok éppúgy, mint a pergamoni Seilénosok a Dionysost ünneplő athéni vallásos lakomázó társaság rendfenntartói voltak, akiket jellegzetes viseletükről, a lófarkukról lehetett felismerni.

Nagy Levente (Budapest): *Visszajáró holtak és szellem-szerelem. Két császárkori sírfelirat szépirodalmi párhuzamai*. Az előadás az ILS 8201a=CIL VI 27365. és az ILS 8006=CIL VI 18817. alapján a visszajáró lelkek képzetét vizsgálta. Bár a feliratok és az irodalmi források nem feltétlenül bizonyítanak a császárkorban e hit elevenségét és elterjedt voltát, a mágikus táblák és a sírokban található libatio-csövek e mellett szólnak.

Sipos Flórián (DE): *Appianos Venus Felix papja Rómában?* L. Moretti 1984-ben publikálta azt a Vatikánban előkerült görög verses feliratot, amely egy két személyes szarkofág oldalát díszítette. A publikáció azonban 1996-ig észrevétlen maradt, az *Année philologique*-ban is csak ebben az évben adtak hírt róla. A feliraton egy bizonyos Appianos azzal büszkélkedik, hogy a császártól papi tisztséget kapott. Az előadás azokat az érveket és ellenérveket vizsgálta meg, amelyek a történetíró és a felirat Appianosának azonosítására vonatkoznak.

Németh György (DE): *Asklépios-feliratok*. Az előadás különféle korszakok és területek Asklépios-feliratait vizsgálta. A Kr. e. 4. századi epidaurosi feliratok egyértelműen a szentély papságának propagandaanyagai, valódi gyógyulások nem olvashatunk rajtuk. A Kr.

e. 2. századi lebenai feliratokon (pl. M. Girona: *Iamata*. III. 4.) viszont szabályos recepteket találunk, amelyek mai tudásunk szerint is hathattak. Epidaurosban a Kr. u. 2. században keletkezett M. Iulius Apellas felirata, amely szintén a hippokratési gyógyító eljárásokon alapul. Mindebből azonban mégsem következtethetünk az Asklépios-szentélyekben általánosan jelentkező "felvilágosult" orvostudomány előretörésére. A. Chanotis 1995-ben kimutatta, hogy a lydiai és phrygiai gyógyító feliratok még a 2–3. században is abból indultak ki, hogy a betegség az isten(ek) ellen elkövetett vétek következménye, így a kezelés lényegében véve az isten(ek)nek tett fogadalom teljesítése.

Németh György

INTERANTIK

E rovatunkban az antikvitás és a modern informatika kapcsolatával foglalkozunk. Igyekezünk e témában praktikus információt is nyújtani.

Forisek Péter

Magyarországi egyetemek ókortudománnyal foglalkozó tanszékeinek honlapjai

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Latin Nyelv és Irodalom Tanszék

<http://hera.elte.hu/latin/>

Ókortörténeti Tanszék

<http://www.btk.elte.hu/okortort/okortort.html>

Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék; MTA Judaisztikai Kutatóközpont

<http://www.assziriologia.hu/>

Régészettudományi Intézet

<http://www.btk.elte.hu/regint/>

Ős- és Koratörténeti Tanszék

<http://www.btk.elte.hu/regint/ostort.htm>

Ókori Régészeti Tanszék

<http://www.btk.elte.hu/regint/antiktort.htm>

Állam- és Jogtudományi Kar Római Jog Tanszék

<http://caesar.elte.hu/ajk/>

Szegedi Tudományegyetem

Klasszika-Filológia Tanszék

<http://www.arts.u-szeged.hu/klasszf.html>

Ókortörténeti Tanszék

<http://www.arts.u-szeged.hu/okortort.html>

Pécsi Tudományegyetem

Ókortörténeti és Régészeti Tanszék

<http://www.btk.pte.hu/tanszekek/tortenelem/indexokor.html>

Pázmány Péter Katolikus Egyetem**Ókortörténeti Tanszék**

<http://clphx.btk.ppke.hu/okortort/index.html>

Hebraisztika Tanszék

<http://www.btk.ppke.hu/hebra/index.htm>

Debreceni Egyetem**Ókortörténeti Tanszék**

<http://delfin.unideb.hu/~history/okor>

<http://www.lib.klte.hu/klte/dep/ancient-history>

Miskolci Egyetem**Római Jogi Tanszék**

<http://www.uni-miskolc.hu/~wwwjuris/rom.htm>

Ős- és Ókortörténeti Tanszék**Klasszika-Filológiai és Vallástudományi Tanszék**

<http://www.uni-miskolc.hu/uni/Server/tanszekek.php>

Eszterházy Károly Főiskola (Eger)**Ókor és Középkori Egyetemes Történeti Tanszék**

<http://www.ektf.hu/szervezet/tanszek/okett.htm>

Berzsenyi Dániel Főiskola (Szombathely)**Történelem Tanszék**

<http://www.bdtf.hu/egysegek/tanszekek/tortenelem/>

Gyűjteményünk elérhető a megújult Sophia (Ókori linkek gyűjteménye) honlapon is, melynek új címe: <http://delfin.klte.hu/~history/sophia/sophia.html>

Összeállításunk csak azokat az intézeteket és tanszékeket tartalmazza, amelyek önálló honlappal rendelkeznek. Ha valamely ókortudománnyal foglalkozó tanszék, vagy kutatócsoport kimaradt kérjük szíves elnézését és kérjük értesítse szerkesztőségünket a pforisek@freemail.hu email-címen.

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú – elsősorban egyetemi és múzeumi – kiadványokat ismertetünk, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak „titkossá”. Célunk az, hogy e kötetek terjesztését adataik pontos közlésével elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást, akár önrecenzió, akár pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nem csak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus könyvkiadói viszonyokra és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsú lenne, ha a bemutatást írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (*kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám, e-mail*), és a kiadvány *menyibe kerül*. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertessük azokat olvasóinkkal.

A rovatot összeállította Németh György.

Aelius Aristeidész: Róma magasztalása. Fordítás és kísérő tanulmányok. Második, javított és bővített kiadás. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékének Kiadványai II. Budapest, 2002. 291 old. ISBN 9638392 55 X.

A kötet első kiadásában nem szereplő tanulmányok: Kertész István: II. Philipposz, a sportember, 153–157. Szlávik Gábor: Szabadság idegen fennhatóság alatt: önkormányzatú görög városok a római Nyugat-Kis-Ázsiában – Asia provincia igazgatása és Bithynia-Pontus tartomány nyugati felének városi közösségei az Antoninusok idején, 159–236. Fehér Bence: Megfigyelések az aristeidési „*Eis Rhómén*” prózaritmusáról, 281–285.

Apuleius: Apologia (de magia) – Védőbeszéd (a mágiáról). Fordította: Détshy Mihály. Az előszót és a jegyzeteket írta, valamint a szövegeket gondozta: Dörömbözi János. General Press Kiadó, Budapest, 2002. 270 old. ISBN 963 9282 89 8. Ára: 2200 Ft.

Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Fordította: Moravcsik Gyula. Lectum Kiadó, Szeged, 2003. 180 old. ISBN 963 862582 1. Ára: 1390 Ft.

Dawson, Raymond: A kínai civilizáció világa. Fordította Salát Gergely és Antóni Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 271 old+16 tábla. ISBN 963 389 322 4. Ára 3980 Ft.

Dodds, Eric Robertson: A görögség és az irracionalitás. Fordította: Hajdu Péter. Gond-Cura Alapítvány - Palatinus, Budapest, 2002. 446 old. ISBN 963 9380 59 8. Ára: Ft

Gesztelyi Tamás: Gemmák és gyűrűk Brigetióból. Gemstones and Finger Rings from Brigetio. A tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményei 6. Collections of the Kuny Domokos Museum of Tata 6. Tata, 2001. 88 old. ISBN 963 7110 35 6; ISSN 1219 6207.

Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002. 362 old. ISBN 963 19 0336 2.

A könyv antik tárgyú fejezetei: I. Az európai magánjog kezdetei. 1. A római jog a Nyugatrómai Birodalom felbomlását követően. 2. A római jog kodifikálása a Római (Bizánci) Iustinianus korában. a) Iustinianus kodifikációs célkitűzése. b) A kodifikáció meabete. c) A klasszikus jogtudomány és a iustinianusi kodifikáció. d) A iustinianusi kodifikáció hatása a jogéletre. e) A *Corpus iuris civilis*.

Megrendelhető: palojtay.maria@ntk.hu

Harl, Friederike, Lőrincz Barnabás: A római kőtár vezetője a komáromi erőrendszer VI. bástyájában. Ortlof Harl fotóival. A Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma, Komárom, Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Komarno–Wien 2002. 64 old. ISBN 80-968862-1-5.

További római köemlékek lásd: <http://www.ubi-erat-lupa.org>

Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Ford. a PTE Ókortörténeti és Régészeti Tanszékének hallgatói munkaközössége Kiss Magdolna vezetésével. Dolmen 2000, Pécs, 2002. 307 old. ISBN 963 00 9981 0. Ára: 2500 Ft. Megrendelhető a kiadótól, valamint a szerkesztőtől: kissmag@btk.pte.hu

Kerényi Károly: Az örök Antigóné. Vallástörténeti tanulmányok. Válogatta, a szöveget gondozta és az utószót írta Bodor Mária Anna. Paidion, Budapest, 2003. 520 old. ISBN 963 204 896 2. Ára: 5900 Ft.

Maulucci Vivolo, Francesco Paolo: Pompeji erotikus falfirkák. Fordította Zöldi Mihály. Casa Editrice Perseus – Plurigraf Collection. Sesto Fiorentino, 2002. 104 old. ISBN 88-7280-855-3. Magyarországon terjeszti a Merhávia Kft. Ára: 2970 Ft.

Mayor, Adrienne: Az ókor régészei. Őslénytan a görög-római világban. Fordította Viczán Beáta. Gold Book Kft. Debrecen-Józsa, 2002. 366 old. ISBN 963-9248-67-3. Ára 1980 Ft.

Gold Book Kft. 4225 Debrecen-Józsa Pf.: 68. Tel.: 06-2-530-842. [Www.goldbook.hu](http://www.goldbook.hu)

Nüsszai Szent Gergely művei. Fordította és a jegyzeteket írta Vanyó László. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 550 old. Ókeresztény Írók XVIII. kötet. ISBN 963 361 2523. Ára: 3200 Ft.

Ovidius Naso, Publius: Keservek (Tristia). Szerkesztette, a fordításokat válogatta, a Jegyzeteket és a Nevek magyarázatát írta Teravagimov Péter. Az Utószót írta Adamik Tamás. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002. 189 old. ISBN 963 547 761 9. Ára: 2490 Ft.

Seneca prózai művei. Első kötet. Vigasztalások, Erkölcsi levelek. Az utószót írta és a jegyzeteket – a fordítók és Bollók János megjegyzéseinek felhasználásával – összeállította Takács László. Szenzár Kiadó, Budapest, 2002. 742. old. ISBN 963 8651 9 2, Ára 4178 Ft.

További információk: www.szenzar.budo.hu

Szent Ágoston: A Teremtés könyvéről. A manicheusok ellen. Fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Heidl György. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Budapest, 2002. 165 old. ISBN 963 940 692 9. Ára: 2200 Ft.

Torbágyi Melinda (szerk.): A numizmatika és a társadalomtudományok IV. Konferencia Esztergomban 1999. október 1–3. Argumentum Kiadó, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, 2002. 260 old. ISBN 963 446 236 7. Ára 2300 Ft.

A kötet antik tárgyú írásai: R. Alföldi Mária: Római pénz a barbaricumban: a germán törzsek és a római pénz. 7. Tóth Endre: 4. századi erődök a Dunántúlon: Alsóhetény. 15. Bíró Sey Katalin: Alsóhetény (Iovia) szórány- és ásatási érmeinek értékelése. 31. Farkas Edit: A római éremkincsek történeti értéke. 37. Facsádi Annamária–Redő Ferenc: Az aquincumi éremleletek feldolgozásának problémái. 43. Borhy László: A numizmatika mint történeti forrás a római korban. 53. Torbágyi Melinda: A keleti kelta éremverés kronológiai problémái. 63–69.

Tóthné Horváth Ágnes: A római levelezés három évszázada. Belvedere Meridionale, Szeged, 2002. 280 old.

Vernant, Jean-Pierre: Mindenség, istenek, emberek. Fordította N. Kiss Zsuzsa. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002. 217 old. ISBN 983 07 7227 2. Ára 1800 Ft.

Wallis, Richard T.: Az újplatonizmus. Fordította, a függelékét összeállította Buzási Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 286 old. ISBN 963 389 217 1. Ára: 2980 Ft.

Zsidi Paula: Aquincum polgárvárosa az Antoninusok és a Severusok korában. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2002. 167 old. ISBN 963 8477 70 9 Ára: 1800 Ft.

ÚJ FOLYÓIRAT SZÜLETETT

2002 decemberében napvilágot látott az ÓKOR című folyóirat első száma. A lap negyedévenként jelenik meg. Az első szám tartalma:

Pálfi Zoltán: Az első kiérlelt világbirodalom: a III. Ur-i dinasztia, 3.

Vilmos László: Birodalmak árnyékában – a hellének szabadsága, 15.

Takács Levente: Róma második megalapítója és a birodalmi ideológia, 22.

Forisek Péter: Masszinissa numida királysága, Karthago és Róma, 30.

Tóth István: Kleopátra orra, 37.

Ferenczi Attila: Pusztuló és születő világok az Aeneisben, 42.

Kiss Péter: A római kori Szombathelyt bemutató kiállítóhelyek, 48.

Györy Hedvig: Híres szombathelyiek nyomában: Gothard Jenő és István egyiptomi gyűjteménye, 54.

Ludi Savarienses – Savaria Történelmi Karnevál, 55.

Múzeumkatalógus, 57.

Könyvek, 59.

2003 tavaszán megjelent a folyóirat második évfolyamának első száma. Az Ókor megvásárolható a nagyobb könyvesboltokban. e-mail: ookor@freemail.hu

Németh György

HÍREK

Az MTA új Ókortudományi Bizottságai

2002. őszén megszűnt az MTA Ókortudományi Bizottsága, és helyette két bizottság alakult, az I. Osztályon a Klasszika-filológiai Bizottság, a II. Osztályon az Ókortörténeti Bizottság. A bizottságok összetétele:

Klasszika-filológiai Bizottság:

Elnök: Maróth Miklós akadémikus (PPKE)

Tagok: Adamik Tamás (ELTE), Bolonyai Gábor (ELTE), Borzsák István akadémikus (ELTE), Déri Balázs (ELTE), Harmatta János akadémikus (ELTE), Havas László (DE), Karsai György (PTE), Mohay András (ELTE), Négyesi Mária (ELTE), Ritoók Zsigmond akadémikus (ELTE), Szekeres Csilla (DE), Szovák Kornél (PPKE), Takács László (PPKE), Tar Ibolya (SZTE), Töttössy Csaba (ELTE).

Ókortörténeti Bizottság:

Elnök: Kákosy László akadémikus (ELTE)†, Török László (MTA Régészeti Intézet)

Tagok: Bács Tamás (ELTE), Borhy László (ELTE), Gaál Ernő (ELTE), Gesztelyi Tamás (DE), Hegyi Dolores (ELTE), Kertész István (SE TSK), Lőrincz Barnabás (ELTE), Luft Ulrich (ELTE), Maróti Egon (SZTE), Németh György (ELTE–DE), Puskás Ildikó (ELTE), Sarkady János (ELTE), Várady László (ELTE), Vargyas Péter (PTE), Visy Zsolt (PTE), Wojtilla Gyula (SZTE).

Ókortudományi Társaság

Az Ókortudományi Társaság eddigi elnökének, Kákosy László akadémikusnak elhunytá után 2003. február 28-i ülésén Török Lászlót, az MTA Doktorát választotta meg ideiglenes elnökének.

Németh György

FELHÍVÁS

Az ELTE-MTA Ókortudományi Kutatócsoportja megkezdte az 1991-2000 közötti ókortudományi bibliográfia készítését, melyet az Internetre is feltöltenek. A bibliográfiai adatokat a következő címekre lehet elküldeni:

ELTE-MTA Ókortudományi Kutatócsoport

1088 Budapest, Múzeum krt. 4. F. ép. I. em. 12.

Tel.: +36/1/266-9833/5870

Fax: +36/1/266-9833/5399

Email: gam@cs.elte.hu

Az Internetre feltöltik az eddig megjelent ókortudományi bibliográfiákat is, melyekhez a fenti címek valamelyikére lehet javításokat, módosításokat, kiegészítéseket küldeni.

Bulletin of Ancient Studies

No. XI.

Editor-in-chief: György Németh

Editors: Péter Forisek, Ágoston Keisz

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communications in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communications from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalists and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary.

Contents of the present number:

Aurea Aetas

Alföldy, Géza: Biography and Inscriptions in the Roman World.....3

New Generation (The abridged versions of two PhD dissertations)

Nagy, Levente: Ghosts and Ghost-belief in the Latin History-Writing and
Political Poetry of the Early Roman Empire..... 14

Sáry, Pál: Criminal Reforms of Sulla.....27

Conference

Németh, György: Ancient Historiography.....37

Németh, György: Religions, Cults and Inscriptions38

InterAntic

Forisek, Péter: Hompages of Departments of Classical Studies
in Hungarian Universities41

Top Secret Publications43

News

Németh György: New Committees of Classics of
the Hungarian Academy of Sciences.....47

Notice48

T a r t a l o m

Aurea aetas

Alföldy Géza: Életrajzok és feliratok a római világban.....	3
---	---

Utánpótlás

Nagy Levente: Kísértetek és kísértethit a koracsászárkori latin nyelvű történetírásban és politikai költészetben	14
Sáry Pál: Sulla büntetőjogi reformjai.....	27

Konferencia

Németh György: Antik historiográfia	37
Németh György: Vallás, kultusz és feliratok	38

Interantik

Forisek Péter: Magyarországi egyetemek ókortudománnyal foglalkozó tanszékeinek honlapjai.....	41
--	----

<u>Szigorúan titkos kiadványok</u>	43
--	----

Hírek

Németh György: Az MTA új ókortudományi bizottságai	47
Felhívás	48